

Ю. Рассамакін

ФЕНОМЕН ПОХОВАНЬ У КАМ'ЯНИХ ТА ДЕРЕВ'ЯНИХ СКРИНЯХ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В СТЕПАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я І КРИМУ: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Статтю присвячено вивченню такого феномену, як поховання у кам'яних скринях доби ранньої бронзи в курганах степового Причорномор'я та Криму. Вони виділялися у 1970-х рр. в окрему кемі-обинську культуру, особливістю якої були нанесений фарбою або прокреслений орнамент на внутрішніх стінках скринь. Розглядаються витоки цього обряду, особливості розповсюдження таких поховань, проблема культурного визначення. Особлива увага приділяється історіографічним аспектам на ранньому етапі виділення і характеристики культури, коли були закладені основні погляди на проблему її вивчення.

Ключові слова: доба міді та ранньої бронзи, степи Північного Причорномор'я, Крим, поховання у кам'яних та дерев'яних скринях, кемі-обинська культура.

Вступ. Проблеми та дискусії навколо появи та культурної приналежності поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи в степових курганах Північного Причорномор'я та Криму, внутрішні стіни значної частини яких були прикрашені орнаментом, нанесеним фарбою, залишаються у полі зору дослідників. На основі підготовленого каталогу з детальним описом поховальних комплексів на підставі доступних архівних джерел і публікацій, автор вирішив звернутись до аналізу деяких питань сучасного стану досліджень на цю тему¹.

1. Цій темі автор присвятив спеціальні доповіді. У 2011 р. в Берліні, в Євразійському Відділенні Німецького Археологічного Інституту: «Bestattungen in Steinkisten. Was steht hinter «der Kemi-Oba Kultur» im Nordsteppengebiet (1. Hälfte des 3. Jts. v. Chr.)» (Поховання у кам'яних скринях. Що

© Ю. РАССАМАКІН, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Деякі питання історіографії та термінології.

1. Поява та поширення терміну. До 1990-х рр. ця стаття могла б називатися дещо інакше, і замість феномену поховань в кам'яних скринях доби ранньої бронзи, а можливо й доби міді, було б використано термін «кемі-обинська культура», яка в наш час стала асоціюватися в першу чергу з похованнями у кам'яних, а для території Криму, також у дерев'яних скринях, з орнаментованими внутрішніми стінами, і навіть з неорнаментованими. Тому, не дивлячись на вже існуючу літературу, яка містить історіографічні огляди, необхідно розглянути питання, з чого все почалося, і чому виникла проблема з термінологією та інтерпретацією цих поховальних пам'яток.

Термін «кемі-обинська культура» ввів в літературу в 1960-х — початку 1970-х рр. А. О. Щепинський. Поштовхом для цього стали поховання і архітектурні особливості кургану «Кемі-Оба», який був досліджений ним у 1957 р. біля с. Дозорне, Білогорського р-ну в Криму, недалеко від м. Сімферополь². І тут варто зупинитися саме на історіографічному огляді поступового процесу виділення дослідником самостійної культури на основі матеріалів

стоїть за «культурою Кемі-Оба» в степах Північного Причорномор'я (1 половина III тис. до Р. Х.)), та у березні 2015 р. в м. Кіль (Німеччина), на конференції «Social Inequality as a Topic in Archaeology» (Соціальна нерівність як предмет дослідження в археології): «Kemi-Oba: a regional phenomenon on the Crimean».

2. Звіт про дослідження кургану, який супроводжувався доповненнями та критичними зауваженнями, був опублікований лише у 2001 р. (Щепинський 1957; Щепинский, Тоцев 2001).

з дослідженого кургану і аналогій до них на території Криму.

Перша інтерпретація кургану була дана вже у 1959 р. у доповіді «Курган Кемі-Оба и круг родственных ему памятников в Крыму» на секції енеоліту-бронзи пленуму, присвяченому результатам польових досліджень Інституту археології АН СРСР (Мунчаев, Федоров-Давыдов 1959, с. 274). У 1961 р. дослідник зробив ще одну доповідь «Искусство племен эпохи раннего металла в Крыму» на сесії Відділення історичних наук і пленумі ІА АН СРСР, присвяченій підсумкам польових досліджень 1960 р., в якій власне і прозвучав термін «кемі-обинська культура» (Онайко 1961, с. 290).

Перша публікація А. О. Щепинського вийшла у 1961 р., і була присвячена вивченню солярних знаків у Криму. Дослідник написав про існування групи курганів з кам'яними скринями, складеними з чотирьох плит з аналогічним перекриттям, згадавши також курган «Кемі-Оба». Він відніс їх до доби середньої бронзи, але без визначення самостійної культури (Щепинский 1961, с. 228—229).

Перший крок до цього був зроблений в наступній роботі, коли постало питання культурної належності пам'яток мистецтва доби раннього металу в Криму. Дослідник допускає, що в той час, коли у степовому Криму, на Керченському та Тарханкутському півостровах, а також у Північному Причорномор'ї існували ямна, катакомбна та зрубна культури, у передгірському та гірському Криму виділяється група досить своєрідних курганних поховань у кам'яних та дерев'яних скринях, а також пов'язані з ними за часом та матеріалами поселення. Він надає обряду і інвентарю поховань, а також матеріалам з поселень загальну характеристику, підкреслюючи їхню відмінність від інших відомих культур Північного Причорномор'я, а також Кавказу. На підставі цього дослідник робить висновок щодо необхідності виділення цієї пам'ятки в особливу групу, поширення якої обмежується гірським, передгірським та частково степовим Кримом, а за їхніми межами вона не відома. Саме в цій статті пам'ятки вперше позначені кемі-обинською культурою, до якої він відніс також одну з груп витворів мистецтва, включно з орнаментованими кам'яними та дерев'яними скринями, що відрізнялася від іншої групи, притаманної ямній культурі (Щепинский 1963).

Більш детально питання про виділення самостійної кемі-обинської культури було розглянуто А. О. Щепинським у 1966 р. при характеристиці основних культур Криму в енеоліті та бронзовому віці. Він ставить питання про можливість виділення в Криму особливої кемі-обинської культури, територія поширення якої охоплює в основному передгірську та гірську частину півострова, і наводить узагальнену таблицю обряду й інвентаря, а також карту поширення останньої. Була надана деяка ін-

формація про курган «Кемі-Оба» та аналогії до нього, зокрема, з курганів біля Казанки, Зольне, Абдал, Чокурча, Курци тощо. На підставі аналізу стратиграфії, поховального обряду та інвентаря, а також матеріалів зі схожих пам'яток з більш ранніх розкопок російських імперських часів, дозволяють, на думку дослідника, виділити ці поховання в особливу кемі-обинську культуру, до якої він долучає цілу серію поселень з матеріалами, аналогічними знайденим у похованнях: Холодна Балка I та II, Костянтинівка, Развилки, Дружне, Таш Ай I та ін. Загалом, він нараховує близько 90 різних пам'яток нової культури, серед яких приблизно 60 поховань. До них були включені також нові знахідки поховань у кам'яних скринях в курганах Північно-Західного Криму, досліджених біля Євпаторії, але які мають певні локальні особливості. Тобто дослідник розширює територію існування нової культури з натяком на наявність певних територіальних груп. Ще одним важливим моментом даної статті можна вважати спробу долучити до нової культури поховання в ямах, на підставі рис, не характерних для ямної культури, зокрема, за наявністю кам'яних купольних споруд над похованнями. Але, виходячи з наявності чисельних аналогій між інвентарем кемі-обинської культури та культур доби енеоліту-ранньої бронзи півдня України, дослідник визначає шість стійких «культурно-історичних ознак» нової культури.

1. Тип поховальної споруди — дерев'яні або кам'яні скрині.

2. Наявність кам'яних споруд: кромлехів навколо поховань, купольних або у вигляді зрізаного конуса споруд над похованнями.

3. Розпис фарбою на внутрішніх стінках скринь.

4. Наявність підсіпки на дні гальки, товченого вапняка, морських мушель тощо.

5. Використання глиняного розчину при спорудженні скринь, та замазування щілин між плитами.

6. Наявність тонкостінної кераміки, з лискованою або добре заглаженою поверхнею, як правило неорнаментованою, або ж з лінійно-геометричним візерунком.

При цьому нова культура має особливості, які типові для енеоліту та ранньої бронзи Кавказу, зокрема, майкопської культури, як для поховань, так і поселень. З іншої сторони, існують багато спільного з пам'ятками доямно-го та ямного часу в азово-чорноморському регіоні (кромлехи, кам'яні заклади та скрині). Особливо проявляється схожість з усатівською культурою з характерними для неї кам'яними спорудами. Це приводить до припущення, що в подальшому кемі-обинська культура виявиться локальним варіантом більш широкої культурно-історичної спільноти півдня Європи.

Відносно походження кемі-обинської культури, дослідник припускає її витоки на основі

місцевих неолітичних культур (Щепинський 1966, с. 15—20).

Таким чином, у статті 1966 року А. О. Щепинський окреслив основне коло питань у кемі-обинської культури від визначення її основних рис, як локального кримського явища, до припущення можливості існування більш широкої культурно-історичної спільноти.

Остаточне затвердження кемі-обинської культури в номенклатурі культур доби енеоліту-бронзи півдня України відбулося з виходом першого тому «Археології Української РСР» у 1971 р. Він характеризує її ще як окрему кримську культуру, яку вже поширює на Керченський півострів, згадуючи близько 100 поховань, досліджених там експедицією О. М. Лескова. Дослідник надає характеристики культури, включаючи поховання в кам'яних і дерев'яних скринях, а також у ґрунтових ямах. Згадується також поховальний комплекс у кам'яній скрині з кургану на півночі степового Криму, поблизу с. Долинка, з набором металевих знарядь, аналогічних, на його думку, знахідкам із дольменів станиці Новосвободної на Північному Кавказі. Серед матеріального комплексу більш детально наведена характеристика кераміки, яка істотно відрізняється від ямної і катакомбної культур. Мова йде переважно про неорнаментований тонкостінний посуд з домішкою в глині товченої черепашки або вапняку, рідше піску, з добре заглаженою або лискованою поверхнею. Серед форм вирізняються присадкуваті горщики, рідше видовжених пропорцій, з плоским або округлим дном, наявні також миски (Щепинський 1971, с. 258—263).

Наступним важливим кроком для характеристики кемі-обинської культури стала невелика публікація, видана вже у наступному 1972 р. (Щепинський 1972). Дослідження поховання в кургані поблизу Євпаторії, яма якого була вирублена в шарі черепашника, тож зберегла первісну форму, профіль та розпис на стінах червоною фарбою по чорному фону, що на думку дослідника, підтвердили наявність поховань у ґрунтових ямах у носіїв кемі-обинської культури, більшість з яких зазвичай втрачали початкову форму і розпис стін, якщо він був. Оскільки обряд цих поховань не відрізняється від обряду ямної, катакомбної, майкопської та інших культур, то підставою для визначення кемі-обинських поховань у ямах можуть служити, головним чином, певні типи кераміки, наявність підсипки на дні могил, або частіше — споруди з каменю над ними, а на формі ям вказує поховання з Євпаторії. Очевидно, саме це підштовхнуло А. О. Щепинського до висновку щодо віднесення до кемі-обинської культури певної частини підкурганних поховань доби енеоліту і ранньої бронзи не тільки в Криму, а у степовому Приазов'ї, Нижньому Подніпров'ї, Інгульці — території майже від Нижнього Дону до пониззя Південного Бугу. На підставі цього,

дослідник вважає, що вже можна говорити не просто про окрему культуру, а про кемі-обинську культурно-історичну область, в межах якої можливо виділити кілька локальних археологічних культур (Щепинський 1972).

Таким чином, А. О. Щепинський збільшує область поширення кемі-обинської культури, що знайшло продовження в його наступних дослідженнях, зокрема, у рукописі дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Щепинський 1973; 1975), а згодом у зводі пам'яток кемі-обинської культури (Щепинський 1982), архівний рукопис якого був пізніше опублікований (Щепинський 2002), і нарешті у відповідному розділі першого тому «Археології Української ССР» (Щепинський 1985).

В дисертації А. О. Щепинський сформулював вже в кінцевому варіанті свої погляди на кемі-обинську культуру (Щепинський 1973; 1975), яка розглядається як культурно-історична область. Її територія визначена вже у межах від Північного Кавказу до Північно-Західного Причорномор'я, де виділяються три локальні варіанти — кримський, приазовський та північнопричорноморський (Щепинський 1973, с. 44). Але основні риси культури визначені все ж таки за пам'ятками Криму (біля 200 пам'яток), аналізу яких і присвячена дисертація (табл. 1).

Розробляючи періодизацію культури, А. О. Щепинський перші дві хронологічні групи відніс до енеоліту, а третю, пізню, до раннього бронзового віку (Щепинський 1973, с. 46). Датування ранньої групи поселень саме ранньоенеолітичним часом дослідник обґрунтував таким чином (Щепинський 1973, с. 49—50).

1. Наявність круглодонної або плоскодонної тонкостінної, часто лискованої кераміки, яка за формою, технікою виготовлення та орнаментом має аналогії у похованнях кемі-обинської культури, яка супроводжується мідними або бронзовими виробами.

2. Наявність типів крем'яних виробів: трапеції, олівцеподібні нуклеуси, округлі та овальної форми скребачки, вкладиші серпів тощо, які є типовими і для поселень, і для поховань кемі-обинського типу.

3. Наявність двобічно оброблених крем'яних вістер стріл та дротиків, а також ножів як на поселеннях, так і у похованнях кемі-обинського типу;

4. Наявність кісток тварин, мотик, серпів, зернотерок, що вказує на наявність виробничого господарства, характерного для кемі-обинської культури.

Щодо поховального обряду, то А. О. Щепинський знову наголошує на складнощях визначення поховань у ямах, оскільки положення похованих таке ж, як у похованнях ямної, ранньокатакомбної та майкопської культур (Щепинський 1973, с. 59). Але у руслі розробки періодизації все ж зазначає, що:

Таблиця 1. Основні ознаки кемі-обинської культури за А. О. Щепинським

Table 1. Main features of the Kemi-Oba culture according to A. O. Shchepynskyi

1973	1982 (2002)
1. Монументальні кам'яні споруди: насипи у вигляді зрізаних конусів або куполів; вимостки; заклади; плити над похованнями; кромлехи та огорожі; крепіди та панцири; стели	1. Мегалітичні елементи споруд: а) насип з кам'яною крепідною навколо його підшови або панцира на вершині; б) кромлехи навколо поховань; в) кам'яні споруди над похованнями (купол, зрізаний конус та ін.) розмірами від 0,5 м у висоту і 1,5 м у діаметрі до відповідно 3,0 і 30 м; г) заклади та вимостки над похованнями
2. Поховання: кам'яні та дерев'яні скрині; ґрунтові могили, що повторюють форми скринь	2. Поховання: кам'яні та дерев'яні скрині; ґрунтові могили
3. Розписаний вохрою або різблений орнамент на внутрішніх стінках скринь	3. Наявність орнаменту на внутрішніх стінках скринь
4. Наявність на дні поховальних ям підсіпок з морських гальок, мушель, товченого вапняку або ж наявність кам'яної плити чи спеціально трамбованого ґрунту	4. Наявність на дні поховальних ям підсіпок з морських гальок, мушель, товченого вапняку тощо
5. Використання глиняного розчину для обмазки закладів, стиків та щілин між плитами	5. Використання глиняного розчину
6. Кераміка тонкостінна, з лисованою або добре заглаженою поверхнею сірого, червонуватого або чорного кольору. Орнамент рідко зустрічається у вигляді геометричних мотивів, здебільше ялинкових, з рисок, відбитків гребінця, рідше перлин, валика та відбитків мотузки	6. Кераміка ліпна, тонкостінна, з лисованою або добре заглаженою поверхнею сірого, брунатно-сірого або чорного кольору з домішками товченої мушлі, вапняку, кварцу. Основні форми — горщики, кубки, чаші, миски
7. Наявність крем'яних мікролітичних знарядь та кам'яних сокир «бородинського» типу	7. Наявність крем'яних знарядь мікролітичного вигляду (трапецій, сегментів), олівецьподібних нуклеусів, скребків, леза стріл, а також кам'яних сокир «бородинського» типу
—	8. Наявність антропоморфних стел, менгірів тощо

а) на ранньому етапі могили більш примітивні, присутні кам'яні заклади, характерна наявність колективних поховань від 5 до 30 осіб, зазвичай, кістяки пофарбовані, а серед речей зустрічаються мікроліти та ліпна кераміка, лише зрідка металеві вироби;

б) на розвинутому етапі з'являються великі кам'яні заклади або споруди, кам'яні та дерев'яні скрині, складені на давній поверхні, з добре обробленими стінками та розписом на них. В цей час з'являються чисельні різновиди могил та споруд з дерев'яними та кам'яними конструкціями, у похованнях присутні не більше 2—3 кістяків, а у курганах — до 5 окремих поховань. Обряд — скорчене положення на спині, рідше на боці та випростані, орієнтація переважає на північний схід, схід та північ. Є спалення. В інвентарі кількість крем'яних виробів зменшується, але залишаються також характерними серед них мікроліти. Більш представлені вироби з металу та плоскодонний посуд.

Для розробки періодизації А. О. Щепинський використовує стратиграфію деяких поселень, зокрема, Таш-Аір I, Кая-Араси, Алимівський навіс та ін., де матеріали кемі-обинської культури залягали між шарами мезоліту, неоліту,

бронзовим та раннім залізним віком (Щепинський 1973, с. 73—76).

Можливо, на розвиток поглядів А. О. Щепинського вплинули результати вивчення схожих за характером матеріалів іншими дослідниками, які паралельно працювали над пам'ятками «кемі-обинського» типу.

Перш за все, необхідно зупинитися на дослідженнях О. М. Лескова, який звернув увагу на поховання у скринях, схожими на поховання з кургану «Кемі-Оба», ще до власних розкопок курганів на Керченському півострові Криму (Лесков 1961; 1965, с. 140—146). Як і А. О. Щепинський, він пише про наявність в передгірському та частково в гірському Криму населення, культура якого відрізняється від давньоямної, катакомбної та зрубної. Ця культура представлена, перш за все, підкурғанними похованнями у кам'яних скринях. Він вказує на наявність приблизно 30 таких поховань, які у більшості були досліджені у XIX ст., і погано задокументовані. Але, при цьому дослідник згадує також і відносно нові дослідження, включно зі скринями з кургану «Кемі-Оба».

О. М. Лесков коротко описує конструкцію скринь, похоронний обряд та інвентар. Що

стосується кераміки, то дослідник вказує на те, що вона представлена різними формами та розмірами, але відрізняється від давньоамного та катакомбного посуду, і більше нагадує кавказьку кераміку доби бронзи. Те ж саме стосується ряду металевих виробів (Лесков 1965, с. 141, рис. 36). О. М. Лесков проводить порівняльний аналіз похоронного обряду пам'яток Криму та Кавказу, вказуючи на близькість таких його особливостей, як використання каменю для будівництва різних поховальних та курганных споруд (закладок, набросок, насипів, кромлехів).

Дослідник приходить до висновку про близькість кам'яних скринь Криму та дольменів кубано-кавказького регіону на підставі наявності колективних поховань, їхньої різної орієнтації, сидячого або скорченого на боці положення, підсипки дна з гальки. У деяких дольменах існує також внутрішній заглиблений орнамент на стінах, схожий на кримські зображення на стінах скринь (Лесков 1965, с. 144—145). Все це змусило дослідника говорити про значну схожість матеріальної та духовної культур населення обох регіонів. Але О. М. Лесков залишає відкритим питання, чи представляють кримські пам'ятники особливу археологічну культуру, як вважав уже А. О. Щепинський, або ж вони становлять лише кримський локальний варіант єдиної дольменної культури, яка охопила величезну причорноморську область від Абхазії до Криму, і мала певний вплив на степові культури України доби раннього металу. Власне саме до цієї точки зору схиляється і сам дослідник (Лесков 1965, с. 145).

О. М. Лесков розвиває цю тему в процесі власних археологічних досліджень курганів на Керченському півострові в 1964—67 рр., в зоні будівництва Північно-Кримського каналу. Він наголошує на тому, що у Східному Криму також існувало інше за культурою населення, одночасно з давньоамними племенами. Для нього було характерне широке використання каменю при будівництві курганів та в поховальному обряді — кромлехи, масивні заклади, скрині з розписом на стінах. Поховальна кераміка представлена лискованим посудом з ручками-вухками, які за складом глини, обробці поверхні та формі відчутно відрізняються від давньоамної кераміки, і знаходять найближчі аналогії серед посуду кемі-обинського типу в гірських та передгірських районах Криму. Таке порівняння має підтвердження і в схожості поховальних конструкцій. Це дало підстави О. М. Лескову включити Керченський півострів в ареал поширення кемі-обинських пам'яток, виділених на той час А. О. Щепинським. Розширення на схід території поширення даних пам'яток, на думку О. М. Лескова, мало важливе значення для інтерпретації кемі-обинської культури, тому що це вказує на шлях, яким кавказькі племена дольменної

культури проникали в Крим, займаючи гірські та передгірські райони. В цьому О. М. Лесков вбачає підтвердження своєї гіпотези, що кемі-обинські пам'ятки варто розглядати не як особливу кримську культуру, а лише як локальний варіант єдиної дольменної культури, яка охоплювала широку територію Північно-Східного Причорномор'я (Лесков 1967а; Лесков 1967б, с. 32).

Нові результати розкопок на Керченському півострові, зокрема відкриття поховань у кам'яних скринях з орнаментованими стінами, дозволили О. М. Лескову поставити питання про те, що прикрашені орнаментом стіни скринь Криму та Північно-Західного Кавказу, незалежно від техніки його нанесення, є важливим показником ентокультурної єдності племен Північно-Західного Кавказу, Східного та Гірського Криму за доби енеоліту та ранньої бронзи (Лесков 1968, с. 4). Переглядаючи культурну належність поховань, які раніше були віднесені ним до ямної культури, О. М. Лесков робить висновок, що за 4 роки розкопок на Керченському півострові було досліджено 111 кемі-обинських поховань, і тільки 4 умовно можуть бути віднесені до давньоамних. Це дозволяє зробити висновок, що територія Керченського півострова була зайнята кемі-обинськими племенами, а носії ямної культури, якщо і проникали в інше етнічне середовище, то в дуже незначній кількості (Лесков 1968, с. 5). При цьому, О. М. Лесков знову приходить до висновку, що кримські пам'ятки кемі-обинського типу можуть розглядатися не як окрема культура, а лише як локальний варіант єдиної дольменної культури або культурної області (Лесков 1968, с. 6).

Подальший розвиток цієї ідеї був пов'язаний з дослідженнями О. М. Лескова курганів на півдні Херсонської обл. наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр., будучи керівником Херсонської експедиції Інституту археології АН України. Крім того, він також використовував нові матеріали, які були отримані в перші роки розкопок курганів іншими новобудовними експедиціями в зонах возведення зрошувальних систем у степовій Україні (Лесков 1972). На підставі тези про відсутність у приморських степових районах та Криму поховань ямної культури раннього періоду та появи там пам'яток, близьких до кемі-обинських, з керамікою, яка відрізняється від ямної, але схожа на північнокавказьку, О. М. Лесков робить висновок, що у часи, коли в північних районах степового Причорномор'я проживали носії ямної культури часів нижніх шарів Михайлівського поселення, приморські райони і Крим заселяли племена, які просунулися з Кавказу та отримали в Криму назву кемі-обинських, а їхні впливи за наявними джерелам досягали території сучасної Одеси на заході, Криворіжжя та Нікопольщини на півночі. Хронологічне поло-

ження цих приморських пам'яток О. М. Лесков визначає по усатівському розписному горщику в похованні 4 з кургану 23 біля с. Любимівка (Лесков 1972, с. 72).

У стислому вигляді, але з публікацією деяких матеріалів з розкопок на Керченському півострові та на півдні Херсонської області України, вищенаведені висновки О. М. Лесков висловив у науково-популярному виданні. А саме, що за доби бронзи у районах степового Причорномор'я, наближених до Чорного моря, та в Криму проживали племена кавказського походження, для яких характерні кургани з чисельними кам'яними спорудами. Це населення встановлює тісні контакти з носіями трипільської культури, які заселяли Північно-Західне Причорномор'я (Лесков 1972, с. 40—43).

Мабуть, найбільш повно погляди О. М. Лескова на пам'ятки кемі-обинського типу були викладені у німецькомовній роботі (Leskov 1974, S. 9—16). Він описує нову групу поховань у курганах передгірського Криму, які відрізняються від ямних широким використанням каменю — скрині, перекриття плитами ям, могутні заклади з дикарного каменю, огорожі навколо курганів, насипи, складені з каменів, або обкладені ними. Речі у похованнях аналогічні ямним, хоча їхній асортимент значно ширший. Кераміка повністю відрізняється від ямної. Вона майже завжди підлощена, плоскодонна, з округлим тулубом, з чітким переходом до прямого вінця, за звичай, неорнаментована. Спираючись на власні розкопки на Керченському півострові, зокрема, курганів біля с. Іллічево та Астаніно, О. М. Лесков знову нагадує, що за чотири роки у 47 курганах було виявлено 111 кемі-обинських поховань, і лише чотири умовно віднесені до ямної культури. Відповідно, територія Керченського півострова була зайнята племенами кемі-обинської культури, а ямні, якщо і з'являлися на цій території, то в невеликій кількості. Таким чином, ця зона повинна бути виключеною з території розповсюдження ямної культури (Leskov 1974, S. 10). Дослідник знову звертає увагу на схожість поховальних споруд та обряду кемі-обинського типу і одночасових пам'яток Північного та Північно-Західного Кавказу, де жили племена майкопської та дольменної культур. Оскільки Керченський півострів можна вважати мостом між Кримом та Кавказом, дослідник знову наголошує на тому, що кемі-обинські пам'ятки не є самостійною культурою, а лише локальним варіантом єдиної культури, що охоплювала велику приморську зону від Абхазії на сході до Кримських гір на заході. Виходячи з логічного розмірковування про проблематичність мирного співіснування кемі-обинських та ямних племен на одній території, з урахуванням їхнього мобільного скотарського господарства (у перших, можливо, лише відгінного, а не кочового чи напівкочового як у других,

характеру), О. М. Лесков вважає, що існував певний розподіл пасовиськ, оскільки для ямних племен підвищені райони Криму не мали економічної ваги. На думку дослідника, немає взагалі підстав вважати поховання у цих районах ямними, а тільки кемі-обинськими, навіть без чітких ознак останніх. Тому передгірські та гірські райони Криму, як і Керченський півострів, треба вилучити з ареалу розповсюдження ямної культури (Leskov 1974, S. 10).

Далі, продовжуючи тему кемі-обинських пам'яток, дослідник виходить за межі Криму, і на підставі досліджень керованої ним експедиції на початку 70-х років у Нижньому Подніпров'ї, а також нових знахідок кам'яних скринь з розкопок експедицій Г. Т. Ковпаненко та О. Г. Шапошникової на Південному Бугі, Інгулі та Інгульці відзначає, що поховання у кам'яних розписаних вохрою скринях у Дніпро-Бугському межиріччі зустрічаються не рідше, ніж у Криму. О. М. Лесков знову нагадує про справедливість думки дослідників відносно сильного впливу культур Кавказу на степові культури Північного Причорномор'я, і на основі короткого опису деяких нових поховань з курганів 7, 14, 19 біля с. Любимівка та кургану 1 біля с. Старосілля намагається по-новому осмислити отримані матеріали. А саме, мова повинна йти не про кавказькі впливи, а про те, що у степах вздовж берега Чорного моря, відбувався той же процес, що й на Керченському півострові, передгірському та гірському Криму. Племена дольменної культури Північно-Західного Кавказу з території сучасної Абхазії рухаються на північний захід вздовж берега Чорного моря, а також вздовж річок Лаби та Білої на Кубань, а далі, очевидно, одні племена пішли через Тамань і Керченську протоку у Крим, а інші — вздовж східного берега Азовського моря до Дону і далі у причорноморські степи. Цей процес відбувався поступово, протягом не одного століття. Племена дольменної культури тісно стикалися з племенами майкопської, що жили на Кубані і Таманському півострові. Дослідник не виключає, що і майкопські племена, під тиском дольменної культури, починають рухатись, а вплив їхній на ямну культуру відмічають усі дослідники. Важливим є визначити, як далеко на захід, і в який саме час відносно хронології ямної культури просувалися кавказькі племена (Leskov 1974, S. 12).

О. М. Лесков відмічає, що нові матеріали пояснюють, чому у Приазов'ї, у приморській зоні Нижнього Дніпра, у Криму, а також у більш західних приморських районах розповсюджені лише найпізніші ямні пам'ятки, тобто, освоєння цих територій ямним населенням відбувалося пізніше, ніж північних та північно-східних. Дослідник робить висновок — у період, коли ямні племена займали каспійсько-причорноморські степи (другий етап по періодизації М. Я. Мерперта), вузьку смугу чорноморського узбере-

жжя та Крим заселяли племена кавказського походження, культура яких сформувалася на основі дольменної та майкопської у результаті довгого співіснування останніх і їхньої інфільтрації у причорноморські степи, де вони контактували з ямними та пізньотрипільськими племенами (Leskov 1974, S. 12).

Таким чином, О. М. Лесков запропонував альтернативний погляд на характер пам'яток кемі-обинського типу, власне, закріпивши при цьому використання самого терміну. Його схожість з позицією А. О. Щепинського полягала в тому, що в обох випадках мова йшла про явище, яке суттєво відрізнялося від ямної культури, і воно охоплювало не тільки поховання в орнаментованих кам'яних та дерев'яних скринях, і виходило далеко за межі Криму.

Третій погляд на характер пам'яток кемі-обинського типу висловив німецький дослідник О. Хейслер, але він обмежився аналізом виключно поховань в орнаментованих кам'яних скринях, відомих з розкопок кінця XIX — початку XX ст. (Häusler 1964). Він аналізує обряд та інвентар зібраних ним поховань на території Криму в контексті розвитку ямної культури півострова. Дослідник вважає, що інвентар поховань у скринях відповідає ямній та катакомбній культурам (Häusler 1964, S. 70). О. Хейслер також аналізує мегалітичні ознаки кам'яних споруд та орнаментів цих поховань в контексті європейських старожитностей, зокрема, центральноєвропейської культури шнурової кераміки (Häusler 1964, S. 75).

При цьому дослідник особливу увагу звертає на поширення орнаменту у вигляді сітки, як у розписі стінок скринь, так і посуду. Зупиняючись на доповіді А. О. Щепинського у Києві (див. вище), тези якої йому були відомі, О. Хейслер підкреслює, що виділені ним ознаки самостійної кемі-обинської культури, включно з орнаментованими скринями, відповідають вже розвинутій фазі розвитку ямної культури, з якої походять і катакомбні поховання (Häusler 1964, S. 75). Власне, кам'яні скрині не мають практичного застосування, а побудовані виключно з ритуальною метою, і мали широке розповсюдження в області поширення мегалітичних споруд (Häusler 1964, S. 77).

Таким чином, О. Хейслер не був прихильником виділення поховань в орнаментованих скринях в особливу археологічну культуру, і розглядав їх в контексті розвитку ямної та катакомбної культур степового Причорномор'я та Криму. Пізніше, О. Хейслер розвинув свої погляди на характер поховань в орнаментованих скринях в розділі монографічного дослідження, присвяченого аналізу поховань ямної культури між Дніпром та Карпатами, аналізуючи вищенаведені дослідження А. О. Щепинського та О. М. Лескова, а також в контексті публікацій Д. Я. Телегіна та О. Г. Шапошникової, присвячених пам'яткам нижньомихайлівського типу,

які вони розглядали як частину загального культурного горизонту з кемі-обинською культурою (див. нижче) (Häusler 1976, S. 48—57).

Власну думку відносно вже виділеної кемі-обинської культури висловив також О. О. Формозов при вивченні пам'яток первісного мистецтва (Формозов 1966; 1969). У якості особливої групи він наводить список з 22 відомих йому на той час поховань в орнаментованих скринях, досліджених в Криму, включаючи нові знахідки з розкопок А. О. Щепинського та О. М. Лескова (Формозов 1969, с. 161—166).

О. О. Формозов головну увагу приділив зображенням на стінках скринь та їхній порівняльній характеристиці з відповідними центральноєвропейськими та кавказськими матеріалами. Зокрема, він робить висновок, що в основі більшості зображень лежить перехрестя, проведене по діагоналі довгої сторони скрині (Формозов 1969, с. 163). Він не висловлює чітко думку з приводу культурної належності поховань в цих скринях, згадуючи лише думку А. О. Щепинського про кемі-обинську культуру, але при цьому підкреслює, мова йде про вузько локальне явище, оскільки за межами Криму відомі лише чотири орнаментовані скрині: одна зі степової України (розкопки Л. П. Крилової у 1964 р. біля с. Рахманівка, Криворізьський р-н) і три — у Прикубанні. Кримські ж знахідки зосереджені, як власне писав до цього А. О. Щепинський, в горах, передгір'ях та прилеглій степовій частині (Формозов 1969, с. 164—165).

Знахідки у Прикубанні (курган на Ахтанізовському лимані, з розкопок В. Г. Тізенгаузена; курган 7, розкопки 1902 р. біля станиці Кубанської; курган 2 біля станиці Новосвободної з розкопок М. І. Веселовського), які не мають повної схожості з кримськими пам'ятками, на думку О. О. Формозова, можливо вказують на традиційний напрямок кримсько-кавказських зв'язків, які проходили через Таманський півострів. Відносно точки зору О. М. Лескова, О. О. Формозов вважав явним перебільшенням висновок, що поховання у кам'яних скринях в Криму представляють лише локальний варіант дольменної культури, тим більше, що для його підтвердження долучаються матеріали курганів північнокавказської культури (Формозов 1969, с. 165—166).

О. О. Формозов висловився також проти висновків О. Хейслера, вважаючи, що не можна говорити про прямі впливи на Крим мегалітичних культур Центральної Європи (Формозов 1969, с. 164). На думку дослідника цьому суперечить не тільки територіальна відособленість пам'яток, але й відсутність аналогій в інвентарі. Намагання О. Хейслера поєднати кримські скрині з культурою шнурової кераміки, а мотиви орнаментів на їхніх стінках зі шнуровою орнаментованою посудом катакомбної культури О. О. Формозов називає безуспіш-

ними і непереконливими, оскільки в кримських похованнях посуд зі шнуровим орнаментом відсутній. Вона лискована та гладкостінна, нічого схожого на розписи на стінках скринь на катакомбному посуді немає. Співставлення найпростіших ліній, що перехрещуються, нічого довести не може. На цьому фоні не випадковою є різниця в техніці нанесення зображень на стінках скринь Криму та Центральної Європи. О. О. Формозов робить висновок, що деяка схожість в орнаментативній стінок скринь обох територій є не більш ніж конвергенція, яка пояснюється тим, що у будівників усипальниць «і там і тут» виникло бажання перенести на їхні стіни візерунки з циновок, які прикрашали будинки похованих. Ці бажання могли виникнути незалежно одне від одного в різних областях, а схожість орнаментів, лінії яких зумовили плетіння, було при цьому неминучим (Формозов 1969, с. 166). Те, що орнамент відображує циновки на стінах жител та імітує їхнє внутрішнє убранство, для О. О. Формозова є давно встановленим фактом (Формозов 1969, с. 158).

В контексті формування основних поглядів на пам'ятки кемі-обинського типу варто згадати статтю Д. Я. Телегіна (Телегін 1971). Вона була присвячена проблемі виділення пам'яток нижньомихайлівського типу, зокрема поховань, але, як виявилось, тісно пов'язана і з питанням інтерпретації поховань кемі-обинського типу. Д. Я. Телегін вважав, оскільки значна частина поховань з керамікою нижньомихайлівського типу здійснена у кам'яних скринях, а деякі з них виготовлені з ретельно оброблених і добре підігнаних в пази плит, можна припустити, що більшість з них (якщо не всі), що належать до енеоліту та ранньої бронзи степового Причорномор'я відносяться до нижньомихайлівської групи пам'яток. У цьому зв'язку дослідник відзначає нові знахідки поховань в курганах Нижнього Подніпров'я, характерною особливістю яких є наявність орнаментованих стін (Рахманівка, Войкове, Долгинцеве, Баратівка, Березівка) (Телегін 1971, с. 14—15). З цього робиться висновок, що такі поховання не відносяться до самостійної археологічної культури, а входять до складу енеолітичних пам'яток нижньомихайлівського типу, носії яких були гарними майстрами-каменотесами (Телегін 1971, с. 16).

Д. Я. Телегін поділяє розвиток пам'яток цього типу на два періоди: ранній, власне нижньомихайлівський, та пізній, широчансько-баратівський, синхронний пізньотрипільським і ранньоямним пам'яткам, а зникають вони з появою пізньоямних пам'яток. В цей же час зникають і поховання в орнаментованих скринях (Телегін 1971, с. 15). Цікаво, що Д. Я. Телегін згадує і кемі-обинську культуру, яка за багатьма ознаками наближена до нижньомихайлівських пам'яток. Серед таких ознак, зокрема, іноді майже тотожна кераміка, а також

наявність орнаментованих кам'яних скринь та використання зеленої глини при їхньому спорудженні. З цього робиться висновок про культурну єдність енеолітичних пам'яток Криму та Північного Причорномор'я, а пам'ятки нижньомихайлівського типу можна вважати північнопричорноморським варіантом кемі-обинської культури (Телегін 1971, с. 16—17).

Слід зазначити, що такий висновок вимагав більш надійної аргументації оскільки не відповідав порівняльному аналізу енеолітичних поховань у кам'яних скринях та стратиграфічно більш пізніх поховань в орнаментованих скринях, які були дійсно схожі зі кемі-обинськими в Криму. Крім того, стратиграфія курганів як в Криму, так і Північному Причорномор'ї, свідчила про синхронність поховань в орнаментованих скринях із похованнями ямної культури. На це, зокрема, вказував А. О. Щепинський для Криму. Про це свідчили і стратиграфічні дані, згаданих Д. Я. Телегіном курганів з кам'яними скринями. Наприклад, курган 1 біля с. Баратівка з розкопок Н. Г. Єлагиной та В. Г. Петренка на Інгульці у 1968 році, де поховання в скрині з орнаментативною було здійснене пізніше поховань широчансько-баратівського періоду розвитку нижнемихайловських пам'яток, за періодизацією Д. Я. Телегіна. У кургані 1 біля с. Старогорожене з розкопок О. Г. Шапошникової на Інгулі у 1969 р. аналогічна ситуація, так як в основі знаходилися енеолітичні поховання в скринях. В кургані 1 біля с. Березівка з розкопок Н. М. Бокій на Інгульці в 1969 р., в орнаментованій скрині, знайдені бронзові ніж та шило, які аналогічні знаряддям часу Михайлівки III.

Таким чином, хронологічна позиція орнаментованих скринь у Північному Причорномор'ї, як і визначення їх як нижньомихайлівськими, не мало достатніх підстав. Разом з тим дослідження Д. Я. Телегіна заклало ще один напрямок дослідження поховань кемі-обинського типу, яке можна визначити, як розчинення останніх в штучно створювану модель розвитку єдиної нижньомихайлівсько — кемі-обинської культури.

Схожий підхід можна спостерігати і у роботах О. Г. Шапошникової при характеристиці пам'яток типу нижнього шару Михайлівки (Шапошникова 1971). Дослідниця підкреслює схожість між матеріалами з нижнього шару Михайлівського поселення та кримських поселень Дружне, Курци, Костянтинівка, Таш-і (шар V B), верхнього шару Кая-Араси, які А. О. Щепинський відносив в той же час до кемі-обинської культури. Обидва явища О. Г. Шапошникова порівнює з пам'ятками Північного Кавказу (майкопською культурою), що і визначає їхню певну культурно-історичну спільність (Шапошникова 1971, с. 254; 257).

Дуже цікавим виявилось спостереження О. Г. Шапошникової, зроблене при вивченні

керамічного комплексу верхнього шару Михайлівського поселення. Вона відзначає наявність, крім відомих за публікаціями двох груп кераміки ямної культури, ще однієї нечисельної групи, яка значно відрізняється від ямної. Цю групу становлять горщики з невисокими прямими, або трохи відігнутими вінцями, кулястим тулубом та сплюсненим дном. Особливість цього посуду становить відсутність орнаментациї та ретельно заглажена та лискована поверхня сірого кольору, він виготовлений з глини з домішкою мушлі та піску (Шапошникова 1970, с. 181—183).

О. Г. Шапошникова знаходить аналогії цій кераміці в матеріалах пізніх пам'яток кемі-обинської культури, відомої по чисельним пам'яткам в Криму (Шапошникова 1970, с. 181—182). Вона додає, що схожа кераміка знайдена в похованнях степового Приазов'я і Подніпров'я. Серед них згадує поховання з кургану біля с. Грушівка, Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. з розкопок Д. І. Бліфельда, горщик з поховання в кургані біля с. Михайлівка, Вільнянського р-ну Запорізької обл. на Дніпрі з розкопок Д. І. Яворницького та горщик з поховання з кургану з групи Аккермень I на Молочній з розкопок Молочанської експедиції під керівництвом О. І. Тереножкіна. Цікаво, що при публікації матеріалів Михайлівського поселення, згадані горщики залучалися у якості аналогій кераміці з його нижнього шару (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 30—38). Тим не менш, згадані поховання, а також ще одне, у кам'яній скрині, оточене кромлехом, та з жертovníком у вигляді стовпової конструкції в кургані 11, Аккермень I, були визначені як близькі похованням кемі-обинської культури. Крім того, О. Г. Шапошникова відзначає, що сіролискована кераміка з верхнього шару поселення має певні риси схожості з керамікою нижнього шару цього ж поселення, що можна пояснити спільністю їхнього походження, пов'язаного з енеолітичними культурами Північного Кавказу. Разом з тим, кераміка нижнього та верхнього шарів суттєво відрізняється між собою як по формі, так і техніці обробки поверхні та способу орнаментациї, що свідчить про їхнє самостійне існування. Появу ж сіролискованої кераміки у верхньому шарі поселення можна відносити до часу, коли степове Придніпров'я було зайнято племенами давньоямної культури. Але її поява свідчить про якусь нову хвилю проникнення у пізній період розвитку ямної культури у Середнє Подніпров'я південних племен кемі-обинської культури, які були, вочевидь, асимільовані племенами ямної. При цьому дослідниця лише відмічає, що характер пам'яток кемі-обинської культури та їхнє хронологічне співвідношення з іншими культурами також становить важливе завдання, але залишає цю тему відкритою (Шапошникова 1970, с. 183).

Схожі положення можна знайти в дещо раніше виданій монографії В. М. Даниленка (Даниленко 1969). Він пише, що серед матеріалів поселення Михайлівка III (тобто у верхньому шарі) присутня особлива група чорнолискованої кераміки, яка відповідає тій, що зустрічається як на Північному Кавказі, так і у Криму, у найпізніших пам'ятках кемі-обинської культури (Даниленко 1969, с. 228). Це свідчить, на думку В. М. Даниленка, про проникнення зі сходу в давньоямний ареал «етнокультурного клину», розвиток якого в подальшому призвів до формування найдавнішого прикавказського ядра катакомбної етнокультурної області (Даниленко 1969, с. 228). В. М. Даниленко уже в цій роботі бачив у пам'ятках типу нижнього шару Михайлівки та кримської кемі-обинської культури, два етапи у розвів процесу формування давньоямної області, етнокультурні зв'язки яких з майкопсько-новосвободненським Північним Кавказом визнаються більшістю дослідників (Даниленко 1969, с. 226). Обидві групи пам'яток дослідник розглядав у складі особливої азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, яку він бачив у якості єдиного етноісторичного ареалу, представленого пам'ятками типу Михайлівка I — Осокорівка — кемі-обинська культура (Даниленко 1969, с. 228—230).

Найбільш детально погляди на місце кемі-обинської культури В. М. Даниленко надав у наступній книзі, в окремому розділі, присвяченому азово-чорноморській лінії розвитку степового енеоліту (Даниленко 1974, с. 87—92). Аналізуючи матеріали нижнього шару Михайлівки, дослідник долучає до цього також деякі поховання, які могли б дати уяву про характер поховальних пам'яток, культурно споріднених з цим шаром поселення. До таких були віднесені поховання з кромлехом біля с. Осокорівка, поховання біля с. Федорівка, а також поховання з Михайлівки (розкопки Д. І. Яворницького) та Грушівки, які О. Г. Шапошникова співставляла з кемі-обинською керамікою верхнього шару Михайлівки, і називала похованнями, близькими до кемі-обинської культури (Даниленко 1974, с. 89). В. М. Даниленко також зауважує, що, не дивлячись на певну схожість посуду зі згаданих поховань на кераміку з нижнього шару Михайлівки, не можна не бачити, що він належить до іншого різновиду степової енеолітичної культури, спорідненої синхронним пам'яткам кримської кемі-обинської культури (Даниленко 1974, с. 89). Після цього дослідник переходить до оцінки власне кемі-обинської культури, яку він сприймає, як локальний варіант якоїсь степової пастушої культури на території Криму і розглядає у контексті культурної близькості з майкопсько-новосвободненською культурою Північного Кавказу, палеометалевими культурами Закавказзя, а у більш широкому вигляді — з

кюльтепинською та кірбеткеракською культурами Переднього Сходу, а у Південному Прикаспії — з суяргинською культурою, яка перегується з рядом культур Північного Ірану і суміжних районів Переднього Сходу. Зрештою, В. М. Даниленко приходять до висновку, що вище зазначені ним локальні варіанти степової пастушої культури, отже і кемі-обинської, змикаються з тими енеолітичними культурами Близького Сходу з глибокими коріннями, які характеризуються використанням монохромної лискованої кераміки (Даниленко 1974, с. 89). Цей висновок дослідник попередньо зробив у згаданій вище монографії 1969 р., але суттєво доповнює його тим, що для згаданих локальних варіантів цієї культури у межах України і Криму також характерний особливий тип монохромного лискованого посуду, але переважно темного кольору, з домішками мушлі в глині, що змушує думати про відносно північну локалізацію її формування (Даниленко 1974, с. 89—90).

У пошуках цієї локалізації В. М. Даниленко згадує у якості пам'яток цієї культури середній енеолітичний шар поселення і якісь курганні поховання біля Кам'яної Могили на р. Молочній, а також нижній шар поселення Лівенцівка на Нижньому Дону. І це «коло», як і очікувалося, замикається у Північному Прикаспії, де також існують сліди згаданої локальної культури (Ісик-Кей, п. 9/38).

Підводячи підсумки цих широких співставлень, які можна поширювати і на кемі-обинську культуру, як один з локальних проявів окресленого явища, В. М. Даниленко робить висновок щодо особливої пастушо-скотарської культури, що виникла в зоні контактів первісних землеробів Переднього Сходу та первісних пастухів Середньої Азії та Прикаспію, які згодом поширилися по степовій зоні Причорномор'я. Аналіз фактів дозволяє вважати, що ця культура, яка розпалася на локальні варіанти або культури, просувалася у західному напрямку кількома хвилями, кожна з яких робила свій внесок в етнокультурний розвиток давнього Північно-Західного Причорномор'я і більш західних районів Південної Європи (Даниленко 1974, с. 90).

Треба також зауважити, що в період формування поняття «кемі-обинська культура» були дослідники, які не підтримали віднесення поховань в орнаментованих кам'яних скринях до культури, яка поширюється за межі Криму. Л. П. Крилова, яка дослідила у другій половині 1960-х — початку 1970-х рр. кілька досить виразних таких поховань на р. Інгулець (Рахманівка, Довгинцеве), порівнювала їх з похованнями кемі-обинської культури Криму у відповідності з характеристикою останньої, даної А. О. Щепинським в статті 1963 року. Але, не дивлячись на наявність загальних рис, вважала, що робити висновок про культурну

єдність поховань в орнаментованих скринях на Інгульці та в Криму передчасно (Крилова 1971, с. 24—26). Наскільки можна зрозуміти з контексту її висловлювань, це стосувалося не стільки неприйняття виділення самої культури в Криму, скільки обережність та сумніви в поширенні її за його межами, тобто в причорноморських степах.

На середину 1970-х рр. також припадає поява дослідження, яке визначило розвиток нового напрямку в пошуках походження кемі-обинської культури. Якщо стисло узагальнити, Н. О. Ніколаєва та В. О. Сафронов розглядали кемі-обинську культуру, поширену в Криму та Нижньому Подніпров'ї із залученням до неї нижнього шару Михайлівського поселення, в контексті з двома іншими культурами, які на їхню думку, мали між собою велику схожість. Це дольменна культура Північно-Західного Кавказу, включно з дольменними похованнями типу Новосвободної, та пам'ятки усаївського типу Північно-Західного Причорномор'я. Всі ці культури об'єднує поява мегалітичних конструкцій та нових типів посуду, таких як кулясті амфори, високогорлі амфори з ручками та кубків. Всі ці культури не мають підґрунтя в більш ранніх культурах цих регіонів, а їхню схожість між собою дослідники пояснювали сильним впливом єдиного культурного центру. В ролі такого центру вони бачили на території поширення культури кулястих амфор, зокрема, на кордоні польської та східної груп, звідки відбувалася міграція її носіїв, яка через причорноморські степи досягла Північно-Західного Кавказу (Ніколаєва, Сафронов 1974).

2. Деякі підсумки. Таким чином, станом на середину 1970-х рр. термін «кемі-обинська культура» вже надійно увійшов в наукову літературу, але його розуміння не було однозначним. В першу чергу, кемі-обинська культура сприймалася як культура, поширена на території Криму. По-друге, за змістом вона представлялась значно ширше, ніж культура орнаментованих скринь. Однією з важливих її характеристик була специфічна кераміка, яка принципово відрізнялася від кераміки ямної культури.

В цілому, можна визначити чотири різних підходи у сприйнятті пам'яток «типу Кемі-Оби» (табл. 2): а) самостійна культура на території Криму (А. О. Щепинський); б) локальний варіант дольменної культури (О. М. Лесков); в) поховання в орнаментованих кам'яних скринях, як частина ямної культури під впливом культур шнурової кераміки (О. Хейслер); г) кемі-обинська культура як результат міграції носіїв культури кулястих амфор (Н. О. Ніколаєва, В. О. Сафронов).

На початку 1970-х рр. формується напрямок вивчення кемі-обинської культури в контексті вивчення причорноморських енеолітичних ста-

Таблиця 2. Основні погляди на кемі-обинську культуру у другій половині 1960-х — першій половині 1970 рр.

Table 2. Main views about the Kemi-Oba culture during the second half of the 1960s — first half of the 1970s years

Щепинський 1963; 1966; 1971	Пам'ятки кемі-обинського типу це окрема культура в Криму, і має місцеве походження
Лесков 1974	Пам'ятки кемі-обинського типу це окремий варіант майкопської і дольменної культур Північного та Західного Кавказу
Häusler 1964; 1976	Пам'ятки кемі-обинського типу не є самостійною культурою. Вони знаходяться в межах ямної та катакомбної культур північнопричорноморської області під впливом культури шнурової кераміки
Телегін 1971; Шапошникова 1971	Пам'ятки кемі-обинського типу створюють одну культуру з пам'ятками нижньомихайлівського типу
Сафронов, Николаева 1974	Пам'ятки кемі-обинського типу є результатом міграції культури кулястих амфор

рожитностей, зокрема пам'яток нижньомихайлівського типу (Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошникова), що додало складнощів у розумінні обох явищ.

Судячи з усього, вихідним дослідженням у цьому напрямку були роботи В. М. Даниленка, який об'єднав пам'ятки обох регіонів у межах особливої азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту. При цьому головною об'єднуючою ознакою були не поховання у кам'яних орнаментованих скринях, а поширення добре заглаженої або лискованої неорнаментованої плоскодонної кераміки специфічних форм, і на підставі її наявності до цих «неямних» пам'яток відносили і окремі поховання.

Очевидно, саме на цьому фоні необхідно розглядати той факт, що і сам першовідкривач кемі-обинської культури, в контексті досліджень В. М. Даниленка, але в першу чергу Д. Я. Телегіна і О. Г. Шапошникової, а також О. М. Лескова, став розглядати її в широкому контексті пам'яток степового Північного Причорномор'я, включно з пам'ятками нижньомихайлівського типу, але у «зворотньому напрямку», тобто пропонуючи погляд не зі степу, а з Криму.

Північний Кавказ з дольменною культурою був також у полі зору дослідників, при характеристиці кемі-обинської культури, особливо після висновків О. М. Лескова, не дивлячись на опозицію В. О. Сафронова та Н. О. Ніколаєвої. Але по суті останні змінили лише напрямок дослідження з Північного Кавказу на Центральну Європу, не ставлячи під сумнів існування кемі-обинської культури і розглядаючи її у якості однієї з ланок міграції носіїв культури кулястих амфор. Система доказів була досить спірною, але доказові бази інших дослідників також не відрізнялись надійністю, обмежуючись ступенем володіння відповідними археологічними джерелами і можливістю їхнього аналізу. В першу чергу, це стосувалося саме пам'яток кемі-обинської культури з відсутніс-

тю повної публікації матеріалів з епонімної пам'ятки та інших курганів.

А. О. Щепинський, один з небагатьох, хто намагався визначити конкретні риси культури, так і не надав у науковий обіг досліджені ним пам'ятки, але в кінцевому підсумку, перейшов до створення відповідної культурно-історичної області, що можна бачити в його пізніх роботах.

Інтуїція та ерудиція В. М. Даниленка привела його в область широких глобальних побудов, стимульованих бажанням створити єдиний фронт культур з лискованою керамікою. Це досить привабливо, але сам дослідник достатньо поверхово розглядав матеріали, до яких виникали сумніви в коректності їхньої інтерпретації.

По суті ідея азово-чорноморської лінії розвитку в дещо іншому вигляді та без таких широких співставлень в пошуках центру походження лискованої кераміки, знайшла відображення в підході Д. Я. Телегіна, який вказував на культурну єдність енеолітичних пам'яток Криму і Північного Причорномор'я, згадуючи не тільки кераміку, але й наявність орнаментованих кам'яних скринь. Тут теж не можна знайти детального аналізу пам'яток, а лише їхній стислий перелік з поверховим описом. Але, деяка схожість так званих нижньомихайлівських поховань, і особливо, кераміки з домішкою мушлі та лискованою або добре заглаженою поверхнею почала розглядатися в межах окремих варіантів єдиної культури.

Не дивлячись на це, всі дослідження заклали основи для подальшого розвитку даної проблеми, і можна лише здогадуватися, чому саме термін «кемі-обинська культура» став найбільш популярним і вживаним в подальших дослідженнях.

В цілому, початковий період виділення та інтерпретації кемі-обинської культури окреслив основне, але достатньо широке та суперечливе коло проблем, включаючи дискусії навколо

правомірності виділення самої культури, в якій поховання в орнаментованих скринях були лише елементом останньої, а не підставою для її виділення. При цьому головним залишалось завдання введення у науковий обіг відкритих джерел, щоб ліквідувати ситуацію, коли культура виділена, введена в різні культурно-хронологічні схеми, а епонімний курган, а разом з ним інші «класичні» поховальні пам'ятки, залишались недостатньо знайомі дослідникам.

З початком розкопок курганів в зонах будівництва зрошувальних систем на півдні України знахідки поховань у кам'яних скринях доби енеоліту та ранньої бронзи внесли свої корективи у вивчення кемі-обинської культури³. Головний акцент почав переходити на інтерпретацію саме поховань, як уже показали розкопки Л. П. Крилової.

Нові джерела і перехід до вивчення орнаментованих скринь (друга половина 1970-х — початок 1990-х рр.). В цей час проводилися активні дослідження курганів у степовій зоні між Доном та Дунаєм, активізуються публікації нових матеріалів досліджень, з'являються перші спроби характеризувати їх з точки зору наявних на середину 1970-х рр. узагальнюючих схем розвитку степових культур доби енеоліту та ранньої бронзової доби. Уже з другої половини 1970-х рр. у науковому обігу з'являються спеціальні збірки з публікацією і аналізом матеріалів з розкопок новобудовних експедицій.

Серед останніх слід виділити збірки, в яких публікувалися кургани з похованнями в орнаментованих кам'яних скринях «кемі-обинського типу». Тут важливе місце займали публікації перших років досліджень Інгульської та Південно-Бузької експедицій тоді ще ІА АН УРСР, оскільки вони проявили суперечливі тенденції у визначенні поховань кемі-обинської культури (Шапошникова 1977; Генинг 1978). Перш за все, це відносилось до поховань у ямах, тому що поховання у кам'яних скринях в той час уже однозначно визначалися як кемі-обинські, аналоги яким відомі у Криму. Таким «явним» кемі-обинським похованням виявилось лише одне (кург. 1, пох. 1 біля с. Старогорожене на р. Інгул) з розкопок Інгульської експедиції (Шапошникова, Фоменко, Балушкін 1977, с. 103, рис. 3: 3, 4).

Інші поховання, здійснені в ямах, визначалися кемі-обинськими лише за наявності окремих ознак культури, визначених для території Криму А. О. Щепинським (див. табл. 1). Найчастіше такою ознакою обряду була обмазка

зеленою глиною щілин між камінням перекриття ям, в інших випадках — наявність в похованнях горщиків, схожих на кримську кемі-обинську. На цей час пам'ятки кемі-обинські і нижньомихайлівського типу Д. Я. Телегіним, О. Г. Шапошниковою, а також уже і А. О. Щепинським розглядались як локальні варіанти однієї кемі-обинської культури. Стисле роз'яснення власного розуміння проблеми вони окреслили у вступній статті до збірника, після тезового переліку основних рис поховань нижньомихайлівського типу, характерних для Дніпровського Правобережжя. Автори виходили з близькості пам'яток кемі-обинського та нижньомихайлівського типу, але зауважили, що Кемі-Оба як поховальна пам'ятка не може бути епонімом для всього культурного явища, тому що вона представляє лише один з етапів його розвитку (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 7—9). В цьому контексті нижньомихайлівські пам'ятки займають хронологічно раніше положення, ніж кемі-обинські поховання в орнаментованих скринях, але обидві групи складають одну культурно-історичну спільність, яка охоплює південну смугу Північного Причорномор'я та Крим. В обох групах помітні північно-кавказькі впливи, особливо, зі сторони племен майкопської культури, частина яких на ранньому етапі прийняла участь в переміщенні, стимульованим бурхливим економічним розвитком, що і привело до експансії у степову зону. У якості віх такої експансії можна бачити в утворенні культури змішаного характеру типу поселень Константинівськ та Лівенцівка I на Нижньому Дону. У степовому Причорномор'ї цей процес відбився на розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, свідченням чого стала знахідка типового майкопського горщика в кургані біля с. Соколівка на Інгулі (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 8).

О. Г. Шапошникова пізніше ще звертала увагу на кемі-обинську культуру. Але якщо у 1985 р. вона лише побіжно згадала, що пам'ятки нижньомихайлівського типу були одним з компонентів у формуванні кемі-обинської культури (Шапошникова 1985, с. 331), то в 1987 р. у двох по суті ідентичних статтях вона більш детально зупинилася на кемі-обинській культурі в контексті розвитку інших культур доби енеоліту — ранньої бронзи степового Причорномор'я (Шапошникова 1987а, с. 142—144; 1987б, с. 14—15). Її основні положення зводилися до такого.

1. Територія поширення кемі-обинської культури охоплює Крим, степи Північного Причорномор'я та Приазов'я.

2. Ототожнювати пам'ятки нижньомихайлівського типу та кемі-обинської культури не зовсім правильно, оскільки на них представлена різна за характером кераміка, і різними шляхами проходив розвиток кременної інду-

3. На той час кемі-обинська культура разом з ямною розглядались в межах енеолітичної доби, і обґрунтовувалось розуміння ямної культури, як великої культурно-історичної області з різними локальними проявами (Мерперт 1968; 1974; Шапошникова 1971).

трії⁴. В кемі-обинській культурі переважали мікролітичні знаряддя, наслідуючи неолітичні традиції (за А. О. Щепинським), що не властиво індустрії, характерній для пам'яток нижньомихайлівського типу. Ці відмінності не дозволяють на ранньому етапі об'єднати обидві групи пам'яток в одну культуру. Прямий вплив Кавказу був більш відчутним в Криму. Але в процесі подальшого розвитку спостерігається значно більше рис схожості між двома явищами, особливо, у поховальному обряді і деяких формах кераміки.

3. Пам'ятки кемі-обинської культури представлені у Північному Причорномор'ї значною кількістю поховань, над якими споруджені насипи значних розмірів, які іноді мають форму зрізаного конуса або з куполоподібною спорудою на її вершині. Широко представлені поховання у орнаментованих кам'яних скринях, які можна вважати однією з яскравих рис культури. Обрядовою особливістю також є використання антропоморфних стел.

4. Серед інвентаря можна виділити плоскодонний або яйцеподібної форми посуд, неорнаментований, з лискованою поверхнею, а також комплекси металевих виробів новосвободненського типу, що дозволяє датувати культури цим часом.

5. Питання про співвідношення кемі-обинської культури з ямною вимагає детального вивчення у зв'язку зі схожістю поховального обряду, наявністю близьких типів кераміки, антропоморфних стел та синхронності пам'яток на одній території (Шапошникова 1987а, с. 142—144; 1987б, с. 14—15).

З матеріалів розкопок Південно-Бузької експедиції (кер. Г. Т. Ковпаненко) в 1969—1972 та 1974 рр. біля с. Ковалівка на правому березі Південного Бугу, спочатку були опубліковані чотири поховання, культурна належність яких була визначена як кемі-обинська: група I, кург. 2, пох. 4; кург. 4, пох. 1, 11; група III, кург. 1, пох. 13. Два перших з них були здійснені у кам'яних скринях, інші у ямах. Автори публікації не пояснюють, на яких підставах були зроблені ці визначення, але з короткого викладу було ясно, що одна зі скринь була орнаментована (група I, кург. 4, пох. 1). У двох інших була знайдена кераміка, яка, на думку авторів, була близька за формою та обробці поверхні посуду кемі-обинської культури Криму. У четвертому випадку (група III, кург. 1, пох. 13) ознакою культури виступала поряд з кам'яним закладом, канавка по периметру дна ями (Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978, с. 130—131).

Детальніше про визначення кемі-обинських поховань з розкопок Південно-Бузької експедиції викладено пізніше, при загальній характеристиці матеріалів доби енеоліту-ран-

ньої бронзи (Ковпаненко, Фоменко 1986). Тепер автори додали до чотирьох вищеназваних, ще шість поховань, два з яких були здійснені у кам'яних скринях (Ковалівка VIII, кург. 1, пох. 10; Покровка, кург. 1, пох. 5), а інші чотири — у ґрунтових ямах (Ковалівка IV, кург. 1, пох. 14 та 15; VII, кург. 3, пох. 14; Покровка, кург. 1, пох. 17). І якщо поховання у скринях були виділені за конструкцією і наявністю розпису (вони мали численні аналогії серед однотипних пам'яток Криму та півдня України), то друга група не мала тієї сукупності ознак, які за А. О. Щепинським повинні бути притаманні для кемі-обинських поховань в Криму, зокрема перетин ям у вигляді трапеції, використання глини-глею у закладах, підсипка з гальки чи морських черепашок тощо (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 22). Лише окремі ознаки можна було спостерігати у виділених похованнях, зокрема, в одному випадку — перетин у вигляді трапеції (Покровка, кург. 1, пох. 17). В цілому ж, констатують автори статті, форма, розміри і пропорції поховальних ям і положення похованих повністю відповідали похованням I, II та III типів, які були виділені дослідниками для ямної культури Побужжя. Виходячи з цього, автори зробили висновок, що єдиною підставою для виділення кемі-обинських поховань у ямах були горщики, які істотно відрізнялися від посуду з поховань ямної та катакомбної культур, і належали за своїми ознаками до кемі-обинської (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 23). Ця нечисельна кераміка була розділена на дві групи: перша включала невеликі приземкуваті горщики з відхиленими вінцями, округлими бочками та плоским дном; друга — тонкостінний посуд з яйцеподібним та кулястим тулубом, круглим або сплюсненим дном, більш ретельно обробленою поверхнею та виступами-ручками на плічках.

Хронологію та періодизацію кемі-обинських поховань автори намагалися побудувати у контексті розробленої ними локальної періодизації ямної культури Побужжя. Вони виділили на підставі стратиграфічної зміни шести типів поховань та їхнього інвентаря три етапи розвитку ямної культури Побужжя в межах пізнього періоду останньої за традиційною тоді загальною періодизацією, запропонованою М. Я. Мерпертом. За стратиграфічними спостереженнями, кемі-обинські поховання, на думку дослідників, з'явилися у регіоні наприкінці раннього — початку пізнього періоду ямної культури.

Досить пізньою ознакою дослідники вважають появу ям з перетином у вигляді трапеції та використання глини-глею для обмазки закладів, які відповідають другому та третьому етапам розвитку ямної культури у Побужжі (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 23).

Таким чином, вже в перших публікаціях нових матеріалів з розкопок курганів на півдні України почали визначати, з однієї сторони,

4. Йшлося про матеріали енеолітичних поселень.

найбільш яскраву ознаку кемі-обинських поховань — наявність орнаментованої скрині з орієнтацією на схожість з кримськими матеріалами, а з іншої — територію поширення таких поховань, з урахуванням більш ранніх робіт у Нижньому Подніпров'ї О. М. Лескова, дніпро-бузький регіон у напрямку до Дністра.

У той же час, Д. Я. Телегін і А. О. Щепинський остаточно об'єднали в єдину систему пам'ятки нижньомихайлівського типу і кемі-обинську культуру. Перший з них стисло описував нижньомихайлівсько — кемі-обинський «симбіоз» до початку 1990-х рр., не вносячи суттєвих доповнень до статті 1971 р. (Телегін 1977; Телегін 1993).

Так, розглядаючи питання абсолютного датування ямної культури і хронології інших культур степового енеоліту, він присвятив декілька речень кемі-обинській культурі. Зокрема, згадуючи знахідки двох горщиків в енеолітичних похованнях з кургану на р. Інгулець (с. Широке, кург. 1 з розкопок Л. П. Крилової), дослідник зазначає, що вони близько нагадують ранню кемі-обинську кераміку Криму (Іллічеве, Долинське), інші ж поховання з курганів на р. Інгулець (Баратівка, Олександрівка, колгосп «Прогрес») були здійснені на зразок кемі-обинських у кам'яних скринях та ще й супроводжувалися лискованим посудом нижньомихайлівсько — кемі-обинського типу. Це приводить автора до думки, що ці пам'ятки співіснували з пізньотрипільськими, типу Сандрак, Усатове, Софіївка, Вихватинці та іншими, оскільки в зазначених вище похованнях були знайдені також глиняні статуетки серезлівського типу. І далі Д. Я. Телегін зазначає, можливо кемі-обинські, як і нижньомихайлівські, пам'ятки, виникли ще у доранньоямний час. За неодноразовими стратиграфічними спостереженнями у Присивашші та Подніпров'ї (розкопки О. М. Черепанової, А. О. Щепинського та О. М. Лескова), кемі-обинські поховання давніші від пізньоямних. Але існують випадки зворотної стратиграфії, що дозволяє зробити висновок — кемі-обинська культура, як і пізньотрипільські пам'ятки Правобережжя, розвиваються довгий час паралельно з ямною культурою, а потім, можливо, переживає її (*тобто ямну* — Ю. Р.). Більш точне визначення положення окремих етапів пізньотрипільських, ямних, нижньомихайлівських та кемі-обинських пам'яток, на думку Д. Я. Телегіна, неможливе за відсутності дробної періодизації останніх (Телегін 1977, с. 17—18).

А. О. Щепинський спочатку намагався розширити межі кемі-обинської культури за рахунок стоянок с мушлевими купами на південному березі Криму (Щепинський 1977), хоча про це він згадував ще у 1966 р. і наводив у дисертації (Щепинський 1966, с. 14; 1973, с. 82—83). Спираючись на порівняльний аналіз посуду з

цих стоянок (Жуківка, мис Сарич, Гурзуфська, Ореанда) з керамікою поселень та поховань, які дослідник відносить до кемі-обинської культури, А. О. Щепинський висловлює необхідність пов'язувати з останньою, як пам'ятки сезонної господарської діяльності окремих груп її населення (Щепинський 1977, с. 37).

Нарешті А. О. Щепинський підготував звод пам'яток кемі-обинської культури у вигляді двотомного рукопису, що був опублікований значно пізніше (Щепинський 1982; 2002). Він розширив свою кандидатську дисертацію за рахунок нових джерел зі степового Приазов'я та Причорномор'я (всього 140 пунктів з 210 курганів та 530 похованнями). На цьому фоні А. О. Щепинський надає загальну характеристику поселень, поховальних споруд, обряду, матеріальної культури, визначає її локальні варіанти, і закінчує періодизацією та хронологією.

Окреслюючи загальну територію поширення кемі-обинської культури на просторах від Таманського півострова до Дністро-Дунайського межиріччя, та від Криму до рівня м. Дніпра, А. О. Щепинський виділяє чотири локальні варіанти, які утворюють єдиний культурно-історичний масив (Щепинський, 1982, с. 62—88).

1. Південноприморський, або кримський, який охоплює територію півострова Крим, та налічує близько 200 пам'яток. Тут переважають місцеві традиції у кремені та кераміці, а на пізньому етапі сильні впливи кавказьких культур.

2. Східноприморський, або приазовський, який охоплює східну частину Приазовської рівнини та, можливо, пониззя Дону і Кубані та налічує 28 пам'яток, включаючи поселення Роздольне, Константинівське, Лівенцівку І. Тут сильні впливи майкопської та дольменної культур, відсутня мікролітична традиція у кремені.

3. Північноприморський, який охоплює Правот- та Лівобережжя Дніпра у межах причорноморської рівнини та налічує 27 пам'яток, включаючи Михайлівське поселення (нижній шар та знахідки у верхньому). Тут сильні впливи середньостогівської культури.

4. Західноприморський або інгуло-дністровський, який охоплює територію від низин Інгульця до Дністра, а можливо і Дунаю, та налічує 47 пам'яток, включаючи Новорозанівське поселення. Тут сильні впливи трипільської культури, зокрема Усатове.

А. О. Щепинський продовжує поділяти розвиток кемі-обинської культури на три фази, як і було ним запропоновано ще у кандидатській дисертації (Щепинський 1973, с. 46—63). На ранній відомі відкриті поселення на річних терасах, поховання невідомі. На розвинутій та пізній фазах відомі курганні поховання у ямах або ж у дерев'яних та кам'яних скринях. Більш ранні з поховань мають підпрямокут-

ньо-видовжену форму, іноді, з заокругленими кутами. На розвинутій фазі могили зазвичай мають прямокутні обриси, іноді бочонкоподібні, а у перетині — вигляд трапеції. Кам'яні скрині у цей час складені з добре вироблених та підігнаних одна до іншої плит, з використанням глини для замазування місць стиків. На пізній фазі поховальні споруди втрачають свою виразність, кам'яні скрині виготовлені вже не так старанно, а ґрунтові могили втрачають чіткі прямокутні обриси, їхні кути частіше заокруглені.

В цілому схема виглядає досить штучною і недостатньо обґрунтованою, без вироблення чітких критеріїв у розвитку матеріальної культури та поховального обряду. Що стосується абсолютного датування, то дослідник, як і раніше, використав паралелі металевих знарядь з кемі-обинських поховань до знарядь майкопської культури новосвободненського типу для синхронізації обох культурних явищ, а відповідно і прийнятому у ті роки датуванню останніх у межах 2300—2100 рр. до н. е. Цьому відповідала і єдина некалібрована радіовуглецева дата з кургану Міжлиманного на Таманському півострові (2635 ± 90 р. до н. е.). Верхній рубіж культури, на думку А. О. Щепинського, визначали кам'яні сокири бородинського типу з поховань, бронзовий ніж з перехватом з Кояшського кургану та кістяні пряжки «зрубного типу» із кам'яних скринь біля Євпаторії. Тобто, верхня дата культури доводиться до XVII—XVI ст. до н. е. (Щепинский 1982, с. 104).

Цікавими є і деякі положення дослідника стосовно загального контексту розвитку кемі-обинської культури. Так, А. О. Щепинський вважає, що мегалітичні традиції, які присутні в кемі-обинській культурі, не є типовими для степових середньостогівської, ямної та катакомбної культур. Саме від кемі-обинської культури ці традиції з'явилися у Північному Причорномор'ї. На відміну від степових культур, пам'ятки усатівського варіанту пізнього трипільля знаходять відповідність з кемі-обинською культурою в обряді, орнаментальним прийомом, крем'яним виробам у вигляді мікролітичних форм. «Так або інакше, але в тому, що пам'ятки типу Усатова та Кемі-Оба зв'язані з одним і тим самим історичним процесом, ми глибоко переконані», — пише дослідник (Щепинский 1982, с. 101).

Що ж стосується майкопської культури, то А. О. Щепинський вважав, що для неї традиція поховань у кам'яних скринях не типова, і тому ця ідея була сприйнята від племен кемі-обинської культури (Щепинский 1982, с. 101).

Щодо походження кемі-обинської культури, то і тут дослідник спирається на свій попередній висновок, що культура мала місцеві неолітичні корені, тобто автохтонний розвиток у межах не тільки Криму, але й усього азово-чорноморського степового регіону, з урахуванням

впливів з Кавказу та інших сусідніх територій (Щепинский 1982, с. 104—105).

У підсумку А. О. Щепинський повертається до визначення головних ознак кемі-обинської культури, які не відрізняються від тих, що були наведені дослідником у дисертаційній роботі (Щепинский 1973, с. 45). Ознаками першого порядку (тобто визначальними) дослідник вважає ті, що відбивають ідеологічну або духовну сферу життя, ознаки ж другого, до яких були віднесені залишки виробничої діяльності (кераміка, вироби з каменю та кременю та ін.) є найконсервативнішими (Щепинский 1982, с. 172; у стислому вигляді остання версія викладена: Щепинский 1985).

В цей же період продовжував відстоювати свої погляди на пам'ятки кемі-обинського типу і О. М. Лесков, що правда у науково-популярному виданні. По змісту видана робота містила російський варіант німецькомовної публікації 1974 р., але з меншим обсягом та деякою відмінністю в ілюстративних матеріалах (Лесков 1981). Тому немає сенсу повторювати тут вже викладене вище. Важливо лише зазначити, що дослідник на початок 80-х років не змінив своїх попередніх поглядів на походження та розвиток пам'яток кемі-обинського типу, як локального варіанту дольменної культури Північно-Західного Кавказу, сформованого у результаті не стільки впливу, скільки міграції носіїв останньої безпосередньо у Крим та степове Причорномор'я (Лесков 1981, с. 23). Щодо гіпотези О. М. Лескова критично висловився В. І. Марковін у ході дискусії навколо проблем вивчення дольменної культури Західного Кавказу. Він підкреслив, що ця гіпотеза не була підкріплена конкретними матеріалами, оскільки чисто дольменні матеріали майже не досліджуються (хронологія, аналіз матеріальної культури), і всі гіпотези щодо її походження слабо обґрунтовані, або ж узагалі побудовані «на піску». Виходить, що археологічно слабо вивченій дольменній культурі приписується ще й генетичний зв'язок з кемі-обинською культурою. Але, на думку дослідника, цілком можливо, що вирішення проблеми походження дольменів Кавказу допоможе розібратися і у генезі кемі-обинської культури (Марковин 1987, с. 81).

Цікаво відзначити появу на самому початку 80-х рр. інших робіт, які стосуються кемі-обинських поховань на Нижньому Дніпрі, а саме розкопок Каховської, згодом Херсонської експедиції ІА АН УРСР, на правому та лівому берегах Нижнього Дніпра, аналізу частини яких (с. Любимівка, к. 14; 19; Старосілля, к. 1) присвятив свої дослідження О. М. Лесков. Мається на увазі дисертація Ю. О. Шилова (Шилов 1981а; 1982а). З масиву у 542 поховання з 70 курганів доби енеоліту та бронзового віку, залучених до аналізу, він виділяє групу з 9 поховань у кам'яних скринях кемі-обинського

типу, які поділяє на дві підгрупи, що різняться між собою за часом, конструктивними особливостями та положенням похованих:

Для першої групи поховань, що датуються доранньоямним часом, характерна парна кількість добре оброблених та підігнаних одна до іншої плит, внутрішні стінки яких прикрашені розписом вохрою. Скрині не супроводжуються кам'яними конструкціями у насипах, тобто кромлехами, крепідами тощо. Поховані лежать у слабко скорченому положенні.

Для другої групи, що датуються допізньоямним часом, властива непарна кількість недбало оброблених і погано підігнаних одна до іншої плит. Поховані лежать у сильно скорченому положенні. У трьох випадках поховання цієї групи супроводжувала кераміка, а одне — оточене кромлехом (Шилов 1981а, с. 57—58).

Треба відзначити, що для побудови періодизації та визначення хронологічного положення окремих груп та типів поховань Ю. О. Шилов використав своє досить суб'єктивне бачення культурної атрибуції, періодизації та хронології різних поховань, а відповідно до цього і стратиграфії курганів. Так, аналізуючи стратиграфічну позицію двох поховань у скринях в кург. 1 біля с. Старосілля (пох. 3 та 4), він пише, що ранньоямне пох. 7 (за його визначенням) знаходилося між ними, що вказує на синхронізацію більш ранніх поховань кемі-обинського з похованнями ранньоямного типу. А більш пізні відповідно датуються часом після ранньоямних (Шилов 1981а, с. 97—98). Далі, розглядаючи «історичний процес» у Нижньому Подніпров'ї, на підставі співвідношення різних виділених ним типів поховань (нижньомихайлівського, ранньоямного, кемі-обинського, старосільського, пізньоямного), Ю. О. Шилов відзначає, що кемі-обинський тип з'явився у регіоні в уже повністю сформованому вигляді, і не має ніякої типологічної спадковості від поховань нижньомихайлівського типу. Цей тип, на думку Ю. О. Шилова, має самостійний прийдешній характер, а час його появи є синхронним із появою виділеного ним старосільського типу пам'яток, а згодом вже з'являється ранньоямний тип, спадковий від першого підтипу нижньомихайлівського, але не без участі другого підтипу.

Аналогії похованням кемі-обинського типу Ю. О. Шилов бачить у Криму та на Південному Бузі, в той час, як старосільського — на Нижньому Доні та у Передкавказзі, тобто, вказує на напрямок первинного просування обох груп у Подніпров'я (Шилов 1981а, с. 123).

Щодо кемі-обинських поховань 3 та 4 з кург. 1 біля с. Старосілля, Ю. О. Шилов надалі повертався неодноразово (Шилов 1981b; 1982а; 1988). Він не торкається проблеми культурних особливостей кемі-обинських поховань, визначаючи їх за наявністю кам'яних скринь і порівнюючи з деякими вже опублікованими на той

час похованнями (зокрема, пох. 1 з кург. 1 біля с. Старогорожене на р. Інгул) за типологією поховального обряду, конструкції та орнаменту скринь.

Датування цих поховань визначається на основі їхнього типологічного та стратиграфічного оточення (Шилов 1982а, с. 31). Оскільки саме трактування інших типів поховань мало дещо вільний характер, то і висновки отримали досить суб'єктивний характер, тому що базувалися не на певних методичних засадах, а на довільному сприйнятті автора тих чи інших поховань і їхньої типологічної близькості, або навіть «спадковості» в тих чи інших вибраних ним курганах. Наприклад, ранньоямне пох. 7 має типологічну спадковість від більш раннього поховання 16, яке у свою чергу тягне до середньостогівської культури, але має нижньомихайлівські впливи (?; Ю. Р.). Ця ж спадковість опосередкована типологією основного пох. 3 з сусіднього кург. 4, яке аналогічне пох. 7 з кург. 1, але кромлех навколо першого вказує ще на впливи обряду пох. 15 з кург. 1, тому кемі-обинське пох. 3 треба віднести до початку ранньоямного періоду (Шилов 1982а, с. 31). Інше ж кемі-обинське пох. 4 відноситься до межі між ранньо- та пізньоямним часом, оскільки йому передувало пох. 7, а за ним було впущено пох. 5 — одне з найдавніших пізньоямного типу (?; Ю. Р.).

Але це ще не все, бо хронологічне положення пох. 4 уточнюється ще й даними з кург. 9 біля с. Софіївка, на лівому березі Дніпра, де основне кемі-обинське пох. 1 передувало ранньоямному пох. 13, два горщики з якого мають аналогії відповідно у середньому шарі Михайлівського поселення на Дніпрі та Костянтинівському на Нижньому Доні. Це ще не найгірше, але виявляється, що кемі-обинське пох. 1 з кург. 9 біля с. Софіївка типологічно виступає за пох. 4 з кург. 1 біля с. Старосілля, з чого й датується останнє початком ранньоямного періоду (Шилов 1982b, с. 32).

Таким чином датуються обидва поховання з Старосілля початком ранньоямного періоду (Михайлівка II). Верхня їхня дата визначається приблизно на тих же «методичних засадах», за участю так званих старосільських поховань, які є більш пізніми за кемі-обинські в кург. 1 с. Старогорожене (пох. 8) та к. 9 с. Софіївка (пох. 11), і походять з Закавказзя. Надалі йде ланцюг сумнівних співставлень, який завершується датуванням кемі-обинських поховань з кургану с. Старосілля не пізніше XXV—XXIV ст. до н. е. (Шилов 1982а, с. 33), і довершується зодіакально-календарним методом датування та символікою зображень на скринях.

Обидва старосільські поховання виявляються давнішими і від пох. 1, кург. 1 біля с. Старогорожене, і від кримського поховання біля с. Долинка з металевими речами новосвободненського типу, і лише якоюсь мірою співстав-

ляються с пох. 17, кург. 1 с. Баратівка зі статуетками серезліївського типу, датовані пізнішим трипільям (Шилов 1982а, с. 36—37). На підставі лише Ю. О. Шилову відомих даних, він називає енеолітичне пох. 14 у кам'яній скрині з кург. 11 групи Аккермень I на р. Молочній типологічно більш пізнім ніж усі згадані поховання кемі-обинського типу, хоча за стратиграфією воно передує пох. 15 з кург. 1 біля с. Старосілля (Шилов 1982а, с. 36).

Цікаво, що тепер, на відміну від висновків у дисертації, Ю. О. Шилов все ж пише про генетичне наслідування пам'яток нижньомихайлівського типу та кемі-обинських пам'яток, використовуючи при цьому не стільки точку зору Д. Я. Телегіна, скільки О. Г. Шапошникової, оскільки перші пам'ятки (основні поховання у скринях з кург. 1 с. Старогорожено та кург. 1 с. Баратівки) виступають як ранній, нижньомихайлівський етап розвитку культури, а кемі-обинські зі Старосілля — як розвинутий або середній етап, а пізній простежується у Криму і Поінгуллі до початку зрубного часу, що нагадує вже позицію А. О. Щепинського (Шилов 1982а, с. 37).

Не менш виразною з точку зору використання «методів» типологічної спадковості та наслідування обряду була стаття Ю. О. Шилова, присвячена висвітленню ранніх матеріалів з кургану 1 біля с. Велика Олександрівка на р. Інгулець, серед яких було пох. 7 у кам'яній скрині (Шилов 1988). Спочатку в один комплекс були поєднані два різних за часом, обрядом та культурою поховання (основне пох. 24 та перше впуске пох. 23, що частково його прорізало), а потім відзначено, що чітко простежується наслідування обряду кемі-обинського пох. 7 у скрині від попередніх нижньомихайлівсько-трипільських, яке, у свою чергу, має продовження в обряді пох. 3 та 4 кург. 1 с. Старосілля (Шилов 1988, с. 11). Крім того, згадане вище пох. 14, кург. 11 групи Аккермень I на р. Молочній вже займає типологічно проміжне становище між великоолександрівським похованням та пох. 3 старосілля кургану, а не є, як раніше, пізнішим за останнє (Шилов 1988, с. 13).

У той же час, хоча і тезовому вигляді, виділення поховань кемі-обинської культури у степовому Подніпров'ї було визнано неправомірним, і розглядалося як соціальне явище у носіїв ямної культури (Генинг 1987). Але сприймати такі висновки на неповній сторінці тексту без суттєвого аналізу і доказів, було дивно з точки зору посилання на ці тези.

Важливим продовженням розробки кемі-обинської тематики можна вважати введення у науковий обіг нових комплексів у кам'яних скринях з території на захід від Південного Бугу. У цьому відношенні примітною вже була публікація вторинно використаних орнаментованих плит вид кам'яної скрині для перекриття

поховання ямної культури (кург. 1, пох. 1) з матеріалів розкопок курганів біля с. Великодолинське, Одеського р-ну, Одеської обл. (Субботин, Черняков, Ядвичук 1976, с. 186—201). Автори публікації сприйняли цю знахідку, як свідчення наявності у Північно-Західному Причорномор'я пам'яток кемі-обинської культури, які з'явилися в результаті міграції племен на захід на ранньому етапі її розвитку (Субботин, Черняков, Ядвичук 1976, с. 195—197).

Нові публікації поховань у кам'яних скринях на цій території, вже із добре збереженими поховальними спорудами з'явилися дещо пізніше, наприкінці 1980 — початку 1990-х рр. Ці матеріали надали нові дані для дискусії. Спочатку Л. В. Субботін видає комплекс з кургану біля м. Татарбунари, Одеської області (кург. 1, пох. 2) на р. Когильник, яке, завдяки горщику з нього, характеризує як поховання культури кулястих амфор (Субботин 1988, с. 125, рис. 2: 1—3), що наводило на роздуми про появу тут кам'яних скринь під впливом чи при безпосередній участі останньої, що повертає нас до дослідження Н. О. Ніколаєвої та В. О. Сафронава.

Дещо пізніше видаються ще кілька комплексів, зокрема, з кург. 1, пох. 14 біля с. Старі Біляри, Комінтернівського району Одеської області, що біля витoku Григорівського лиману (Петренко 1991), та з кургану біля с. Велико-Зиминове Великомихайлівського району (пох. 1), що на р. Середній Куяльник (Петренко, Тоцев 1990). Саме при публікації останнього автори висловилися на підтримку думки, що кемі-обинські пам'ятки України не можуть розглядатися як окрема археологічна культура відособлено від ямної культури (в усякому разі поза Кримом), а точніше, відособлено від локальних проявів ямної культурно-історичної спільності, яким би не було походження самого обряду у кам'яних скринях, особливо неорнаментованих, у ямній культурі, зокрема, під впливом культури кулястих амфор (Петренко, Тоцев 1990, с. 83). Виходячи з цього, та з огляду на появу серії поховань кемі-обинського типу у Дністро-Бузькому межиріччі з речами, які є типовими з однієї сторони для ямних пам'яток Південного Бугу (кістяна молоточкоподібна шпилька), а з іншої — для ямних пам'яток між Дністром та Дунаєм (банкоподібна посудина буджацького типу), дослідники вважають, що степи між Дністром та Південним Бугом були місцем контактів південно-західної (буджакської) та південно-бузької груп ямної культури.

Щодо датування поховань кемі-обинського типу, то В. Г. Петренко та Г. М. Тоцев використали метод, який був запропонований у вищезгаданій статті Г. Т. Ковпаненко та В. М. Фоменка. Дослідники виходили на хронологію поховань з огляду на періодизацію обох локальних варіантів ямної культури, запропоновану на той час. Зокрема, посудина

буджакського типу із поховання біля с. Старі Біляри відбивала пізній буджакський період розвитку локальної ямної культури між Дністром та Дунаєм, але молоточкоподібна шпилька з цього ж комплексу відповідала часу не пізніше другого стратиграфічного горизонту локальної ямної культури на Південному Бузі, що не виключало, на думку авторів, більш раннє датування поховання. Велико-зиминівське поховання в орнаментованій кам'яній скрині автори датували більш раннім часом, з огляду на його аналогії похованням кемі-обинського типу на Південному Бузі, де останні синхронні ранньому стратиграфічному горизонту місцевої пізньої ямної культури (Петренко, Тощев 1990, с. 83—84).

Підсумки у вивченні поховань кемі-обинського типу цього регіону підвів у 1995 р. Л. В. Субботін (Субботин 1995). Аналізуючи матеріали вже згаданих вище поховань з Великодолинського, Старих Біляр, Велико-Зимінове, а також додаючи до них ще одне поховання у кам'яній розписній скрині з кургану могильника «Алькалія» біля с. Широкого, Білгород-Дністровського району Одеської області, на р. Алькалія (кур. 33, пох. 3), дослідник доходить висновку, що всі ці поховання за рисами обряду та інвентарем можна віднести до досить пізніх поховань буджакської локальної групи ямної культури (Субботин 1995, с. 196). Щодо визначення цих поховань, то Л. В. Субботін вважає за можливе називати їх скринями кемі-обинського типу, оскільки мова йде лише про специфічні риси схожості останніх з розписними скринями Криму та Північного Причорномор'я, які відносять фахівці до кемі-обинської культури, але ніяк не про перегляд «ямної суті» цих поховань взагалі. Це тим більш реально, бо існує думка про загальний перегляд суті кемі-обинських поховань як окремого культурного явища.

Загалом, кам'яні скрині у Північно-Західному Причорномор'ї являють собою один з різновидів місцевого поховального обряду ямної культури, який сформувався, можливо, під впливом, з однієї сторони, культури кулястих амфор, а з іншої — культурного явища типу Кемі-Оба. Разом з цим дослідник вважає, що орнаментовані кам'яні скрині з'явилися у середовищі ямної культури Північно-Західного Причорномор'я виключно під впливом останнього (Субботин 1995, с. 196).

Деякі підсумки. Таким чином, із наведеного вище можна бачити тенденцію до сумнівів в існуванні кемі-обинської культури, як окремого культурного явища, перш за все, для території степового Причорномор'я. При цьому, термін «кемі-обинський тип» відносно поховань в орнаментованих скринях у більшості випадків продовжував використовуватись. З іншої сторони, з'являється тенденція до розгляду кам'яних скринь в контексті розвитку мегалітичних традицій, як загальноєвропейського напрям-

ку, найдавніші прояви яких можна бачити за доби раннього енеоліту: могильники Чаплі, Яма, Маріуполь (Довженко 1993; Рассамкін 1999).

В цілому, можна спостерігати відхід від тих засад, на яких виділялася кемі-обинська культура спочатку в Криму, а потім розширення її до умовно нижньомихайлівсько — кемі-обинської спільноти, або кола культур неорнаментованої лискованої кераміки, де кам'яні скрині були лише одним, хоч і яскравим проявом культурного явища. Тепер основна увага переходила до характеристики та інтерпретації поховань в орнаментованих та неорнаментованих скринях, включаючи питання появи та розвитку самої традиції, а також статусу цих поховань. Це почало проявлятися вже у перші декади 2000-х років, особливо по відношенню до території Криму.

Саме на цьому етапі нарешті були опубліковані епонімний курган «Кемі-Оба», більшість «класичних» поховань у скринях, які були важливою частиною характеристики кемі-обинської культури (Колотухин 2008; Тощев 2002; 2010; Щепинский, Тощев 2001; Ivanova, Rassmann 2014), нові матеріали (Тощев 2001; Häusler, Tošcevič 2007 (2009)), а також архівний звод кемі-обинських поховань, підготовлений у 1982 році А. О. Щепинським (Щепинский 2002). В центрі уваги знаходилося питання культурної належності цих поховань з тенденцією розглядати їх в контексті ямної культури, що яскраво проявилось в роботах Г. М. Тощева, зведених в монографічне дослідження (Тощев 2007).

Що стосується степового Причорномор'я, на першу декаду 2000-х рр. припадає збільшення уваги до проблем становлення та еволюції традиції поховань у скринях від доби енеоліту до ранньої бронзи, включаючи конструктивні особливості скринь, а також критичні історіографічні огляди відносно проблем культурної інтерпретації останніх. Це яскраво проявилось в дослідженнях Д. Л. Тесленка (Тесленко 2000; 2001; 2002; 2004; 2005; Teslenko 2004), які закономірно були зведені до вивчення еволюції мегалітичних споруд, але обмежені енеолітичним часом (Тесленко 2007).

На другу декаду припадають кілька важливих досліджень. Перше з них стосується аналізу поховань у скринях доби енеоліту та ранньої бронзи Північного Причорномор'я і Криму в порівняльному контексті з культурою кулястих амфор (Szmyt 2014). Ще два опубліковані нещодавно. Перше з них пов'язано з похованням у напівзруйнованій скрині в частково дослідженому кургані на р. Молочній, біля заповідника «Кам'яна Могила» (Котова и др. 2020). Інше — з аналізом хронологічної послідовності мегалітичних поховальних комплексів, включно з кам'яними скринями (Дараган, Полин, Свойский 2021).

Автор не буде у даній статті детально зупинятися на аналізі цих досліджень, які потребують окремого розгляду, оскільки основною метою вважав перші етапи формування і поширення «кемі-обинської проблеми», яка в наш час зводиться не стільки до вивчення «кемі-обинської культури», скільки до вивчення феномену поховань у кам'яних скринях доби енеоліту та ранньої бронзи в степах Північного Причорномор'я і Криму.

Сучасні джерела та територія поширення⁵. На основі вивчення архівних джерел і наявних публікацій на даний час маємо інформацію про 170 курганів, в яких було досліджено 211 поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи⁶. З них у степовому Причорномор'ї ці поховання досліджені в 90 курганах (107 поховань), а у Криму — 80 курганів (104 поховання), тобто, приблизно рівна кількість, але різна інформаційна навантаженість (рис. 1; 2).

Територіальний розподіл курганів з похованнями у кам'яних скринях для степового Причорномор'я відбувався за тим же принципом, що й курганів з енеолітичними похованнями, тобто, відносно басейнів степових річок та їхніх притоків (Rassamakin 2004a; 2004b). Відносно розподілу пам'яток на території Криму був використаний той же принцип, в межах виділених в літературі шести річкових груп (Олиферов, Тимченко 2005).

1. Річки та балки рівнинного Криму.
2. Річки північно-західних схилів Кримських гір.
3. Річка Салгир та її притоки.
4. Річки північно-східних схилів Кримських гір.
5. Річки та балки Керченського півострова.

5. Всі пункти позначені у підписах до карт (рис. 1; 2) Третя карта надає загальний вигляд поширення кам'яних скринь доби ранньої бронзи (рис. 3). Автор не наводить детальний список поховань у табличному варіанті з відповідними посиланнями, враховуючи обсяг статті.

6. До цієї бази джерел увійшла, очевидно, незначна кількість поховань, які можна було б віднести до доби міді. Ці спірні поховання не увійшли в Каталог енеолітичних поховань, опублікованих автором саме з огляду на їхній майбутній аналіз в порівняльному контексті поховань в скринях доби ранньої бронзи (Rassamakin 2004b). Крім того, не включено два поховання в басейні Сіверського Дінця: Сватове, к. 12, пох. 1 та Петрівка, к. 1, пох. 4, які вимагають окремого розгляду (Братченко 1996). А також недавно досліджене поховання біля заповідника «Кам'яна Могила», біля м. Мелітополь (Мирний, к. 2, пох. 2), до публікацій якого у автора багато питань (Махортих та ін. 2020; Котова и др. 2020; Kotova et al. 2023). У 2024 р. було досліджено поховання біля с. Воронів, Синельниківського р-ну, Дніпроперовської обл., яке визначає найпівнічніший пункт поширення поховань на Дніпровському Лівобережжі (дякую О. В. Симоненке за можливість використати цю інформацію).

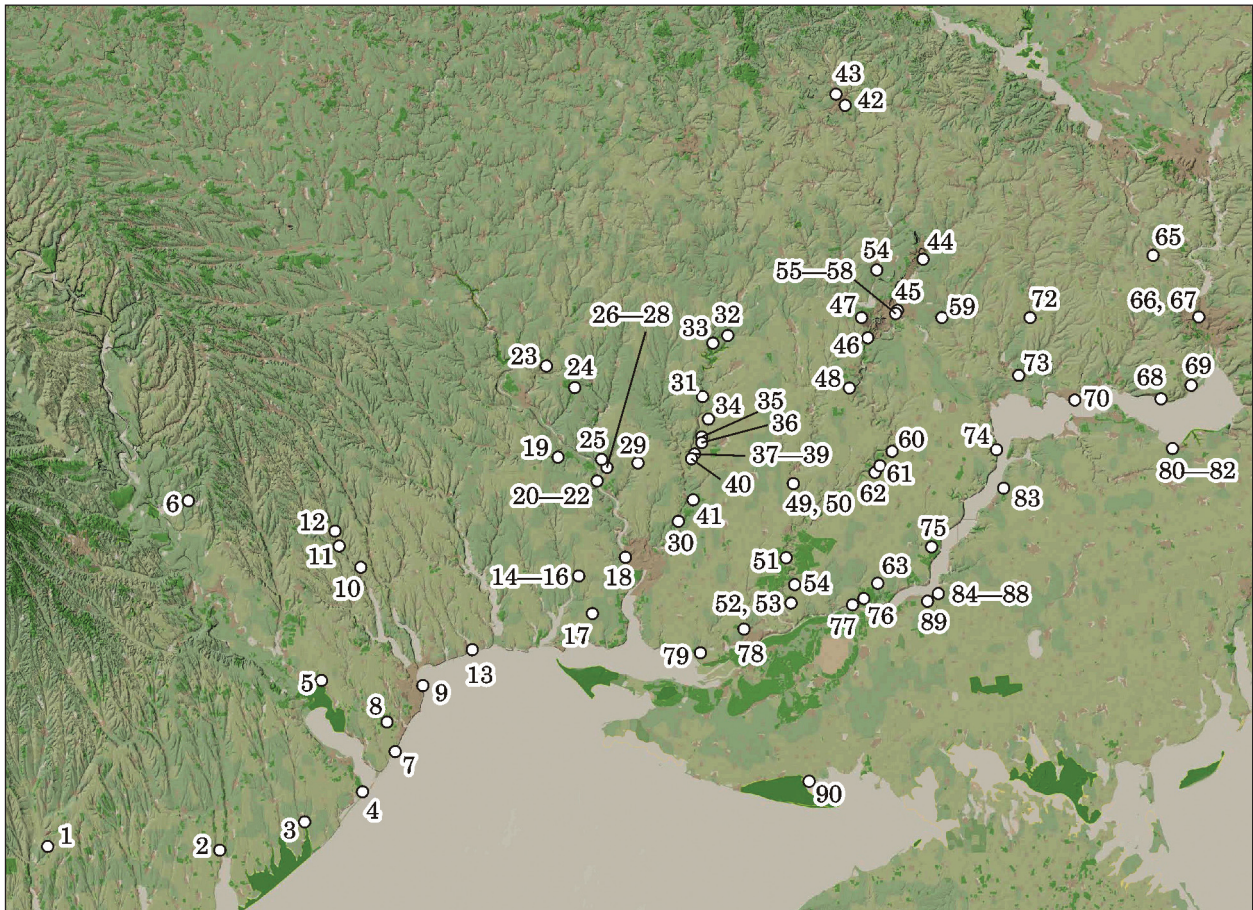
Шоста група річок Південного берега Криму не увійшла в дослідження за відсутності відомих автору пам'яток. Саме в такій послідовності відбувалося картографування курганів на території Криму.

Цей принцип відрізняється від історико-географічного та фізико-географічного принципів, які використовувалися для кримського регіону (Щепинский 2002, с. 64—65; Тоцев 2007, с. 5—8). Але він абсолютно виправданий, оскільки саме гідросистеми визначали як спосіб життя, так і характер переміщення/міграцій/зв'язків степового населення, особливо за доби енеоліту та ранньої бронзи (Rassamakin 2003). Звичайно, автор використовував для порівняння раніше опубліковані карти поширення поховань у кам'яних скринях, деякі з них включали і поховання в скринях доби енеоліту Північному Причорномор'ї (Тесленко 2002; Teslenko 2004), Криму (Тоцев 2007, с. 65, рис. 24; Тоцев, Кашуба 2017), та загальну карту на фоні поширення поховань у скринях культури кулястих амфор (Szmyt 2014, fig. 1). Раніше автор також опублікував загальну карту поширення скринь доби ранньої бронзи без переліку місць знахідок, базуючись на зібраних даних про 130 поховань станом на 2001 рік (Рассамакин, Евдокимов 2010а, с. 118, рис. 13).

Результати та обговорення. Кількісний розподіл курганів з похованнями у скринях доби ранньої бронзи зведений у табл. 3. Вони розповсюджені у двох основних зонах — в Криму (передгір'я, Керченський півострів, західне побережжя) та в Дніпро-Дністровському регіоні, де більша концентрація спостерігається в Інгулецько-Інгульському межиріччі (рис. 3).

Поховання в скринях доби ранньої бронзи звичайно мають свої локальні особливості, але вони не підпорядковані, на мій погляд, поділу ямної культури на локальні варіанти. Якщо ж порівнювати причорноморську зону та Крим, то необхідно повернутися до доби енеоліту.

Причорноморська зона має значно більш давнє підґрунтя, яке сягає доби раннього енеоліту, коли вперше в нечисельних так званих «грунтових» похованнях використовувалися плити для внутрішнього облицювання стінок ям, наприклад у двох поховань у Маріупільському могильнику, в могильниках Яма, Чаплі, або ряд каменів по периметру ями як у ворошиловградському похованні з обрядом групи II-B. До того ж у краще досліджених випадках, ці поховання перекривалися кам'яними купольними закладками, своєрідними невеликими каірнами (Довженко 1993; Тесленко 2007; Rassamakin 2004a, S. 36, Abb. 27). Але ці конструкції можна вважати лише специфічними псевдоскринями. Поява поховань у кам'яних скринях, встановлених на давній поверхні, відбувалася в процесі формування культової монументальної архітектури за доби середнього енеоліту (Рассамакин 1999; Тесленко 2007;

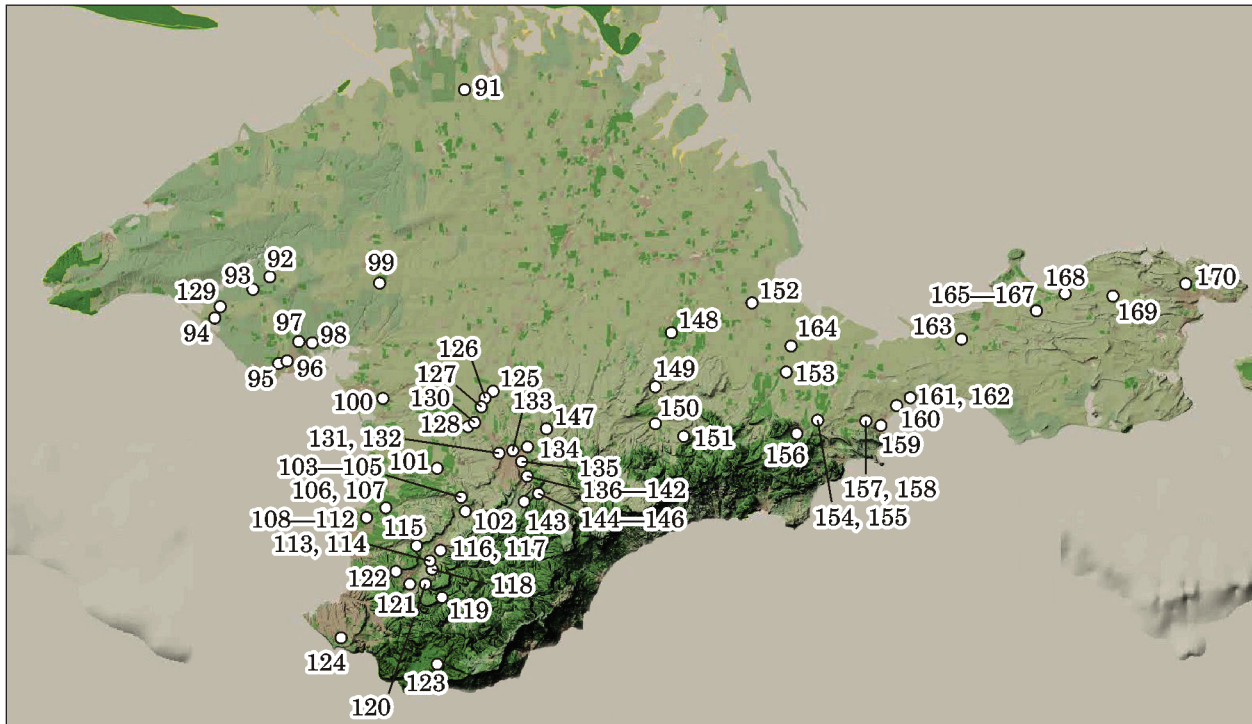

Рис. 1. Карта поширення поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи в курганах степового Причорномор'я: 1 — Тараклія; 2 — Татарбунари; 3 — Широке; 4 — Затока; 5 — Біляєвка; 6 — Красне; 7 — Санжейка; 8 — Великодолинське; 9 — Одеса; 10 — Баранове; 11 — Катаржине; 12 — Великозименове; 13 — Старі Біляри; 14, 15 — Іванівка; 16 — Кам'янка; 17 — Благодатне; 18 — Весняне; 19 — Покровка; 20—22 — Ковалівка; 23 — Актове; 24 — Малосолоне; 25 — Троїцьке; 26—28 — Нова Одеса I—III; 29 — Новошмидтівка; 30 — Пересадівка; 31 — Майорівка; 32 — Березівка; 33 — Стара Розанівка; 34 — Старогорожине; 35 — Одрадівка; 36 — Плющівка; 37—39 — Костянтинівка; 40 — Піски; 41 — Виноградівка; 42 — Олександрія; 43 — Войнівка; 44 — Веселі Терни; 45 — Кривий Ріг; 46 — Рахманівка; 47 — Моїсєївка; 48 — Зелений Гай; 49, 50 — Висунськ; 51 — Баратівка; 52, 53 — Федорівка; 54 — Лозоватка; 55—58 — Кривий Ріг; 59 — Андрусівка; 60 — Старосілля; 61 — Велика Олександрівка; 62 — Мала Олександрівка; 63 — Томаріне; 64 — Лиманці; 65 — Широке; 66—67 — Кічкас; 68 — Вищетарасівка; 69 — Біленьке; 70 — Нікополь; 71 — Куйбишеве; 72 — хут. Шевченка (Шахтар); 73 — Орджонікідзе; 74 — Золота Балка; 75 — Новокаїри; 76 — Бургунка; 77 — Львове; 78 — Чорнобаївка; 79 — Новодмитрівка; 80—82 — Балки; 83 — Мала Лепетиха; 84—88 — Софіївка; 89 — Любимівка; 90 — Скадовськ

Fig. 1. Distribution map of the graves in the stone cists of the Early Bronze Age in mounds of the Pontic steppe: 1 — Tarakliia; 2 — Tatarbunary; 3 — Shyrokee; 4 — Zatoka; 5 — Biliaevka; 6 — Krasne; 7 — Sanzheika; 8 — Velykodolynske; 9 — Odesa; 10 — Baranove; 11 — Katarzhynne; 12 — Velykozymenove; 13 — Stari Biliary; 14, 15 — Ivanivka; 16 — Kamianka; 17 — Blagodatne; 18 — Vesniant; 19 — Pokrovka; 20—22 — Kovalivka; 23 — Aktovye; 24 — Malosolone; 25 — Troitske; 26—28 — Nova Odesa I—III; 29 — Novoshmydtivka; 30 — Peresadivka; 31 — Maiorivka; 32 — Berezivka; 33 — Stara Rozanivka; 34 — Starogorozhynne; 35 — Odradivka; 36 — Plushchivka; 37—39 — Kostiantynivka; 40 — Pisky; 41 — Vynogradivka; 42 — Oleksandriia; 43 — Voinivka; 44 — Veselo Terny; 45 — Kryvyi Rig; 46 — Rakhmanivka; 47 — Moiseivka; 48 — Zelenyi Gai; 49, 50 — Visunsk; 51 — Barativka; 52, 53 — Fedorivka; 54 — Lozovatka; 55—58 — Kryvyi Rig; 59 — Andrusivka; 60 — Starosillia; 61 — Vekyka Oleksandrivka; 62 — Mala Oleksandrivka; 63 — Tomarine; 64 — Lymantsi; 65 — Shyroke; 66—67 — Kichkas; 68 — Vyshchetarasivka; 69 — Bilenke; 70 — Nikopol; 71 — Kuibysheve; 72 — khut. Shevchenka (Shakhtar); 73 — Ordzhonikidze; 74 — Zolota Balka; 75 — Novokaairy; 76 — Burgunka; 77 — Lvove; 78 — Chornobaivka; 79 — Novodmytrivka; 80—82 — Balky; 83 — Mala Lepetykha; 84—88 — Sofiivka; 89 — Liubymivka; 90 — Skadovsk

Rassamakin 2002, p. 60—66; 2011). Такі поховання присутні в усіх обрядових енеолітичних групах, проаналізованих автором (Rassamakin 2004a). Складність виникає з відносним датуванням, коли мова йде про середній або пізній

енеоліт, що неможливо при відсутності в них відповідних артефактів, зокрема, трипільського посуду етапу VII/CI, який представлений в інших похованнях, або ж відповідних радіовуглецевих дат. На даний час, завдяки новим

Рис. 2. Карта поширення поховань у кам'яних та дерев'яних скринях в курганах на території Криму: 91 — Долинка; 92 — Наташине; 93 — Веселівка; 94 — Криловка; 95 — Уютне; 96 — Євпаторія; 97 — Суворівське; 98 — Каменоломня (урочище Мамай); 99 — Виноградове; 100 — Чеботарка; 101 — Водне (Кояш); 102 — ст. Поштова; 103—105 — Казанки; 106, 107 — Віліно; 108—112 — Углове; 113, 114 — Бахчисарай; 115 — Долине; 116, 117 — Бахчисарай; 118 — Тургенівка; 119 — радгосп Ілліча; 120 — Танкове; 121 — Холмівка; 122 — Верхньосадове; 123 — Родніковське (Скеля); 124 — Севастополь; 125 — Червона Зоря; 126 — Гвардійське (садиба Генкеля); 127 — Новософіївка; 128 — Роднікове; 129 — Зольне; 130 — Симферополь (Аеропорт); 131—132 — Мирне; 133 — Симферополь (Абдал); 134 — Біле (Новий Абдал); 135 — Лугове (Чоккурча); 136—142 — Симферополь (водосховище); 143 — Клинівка (Кусек-Аратук); 144—146 — Піонерське; 147 — Донське; 148 — Жемчужина (Чотти); 149 — Вишенне; 150 — Білогорськ; 151 — Дозорне; 152 — Надія; 153 — Дятлівка; 154—155 — Першотравневе; 156 — Старий Крим; 157—158 — Ближне (Ближне-Бойове); 159 — Феодосія; 160 — Берегове; 161, 162 — Приморський; 163 — Уварове; 164 — Іллічове; 165—167 — Останіне; 168 — Нижньозаморське; 169 — Чистопілля (Артезіан); 170 — Новий («Катерлезький»)

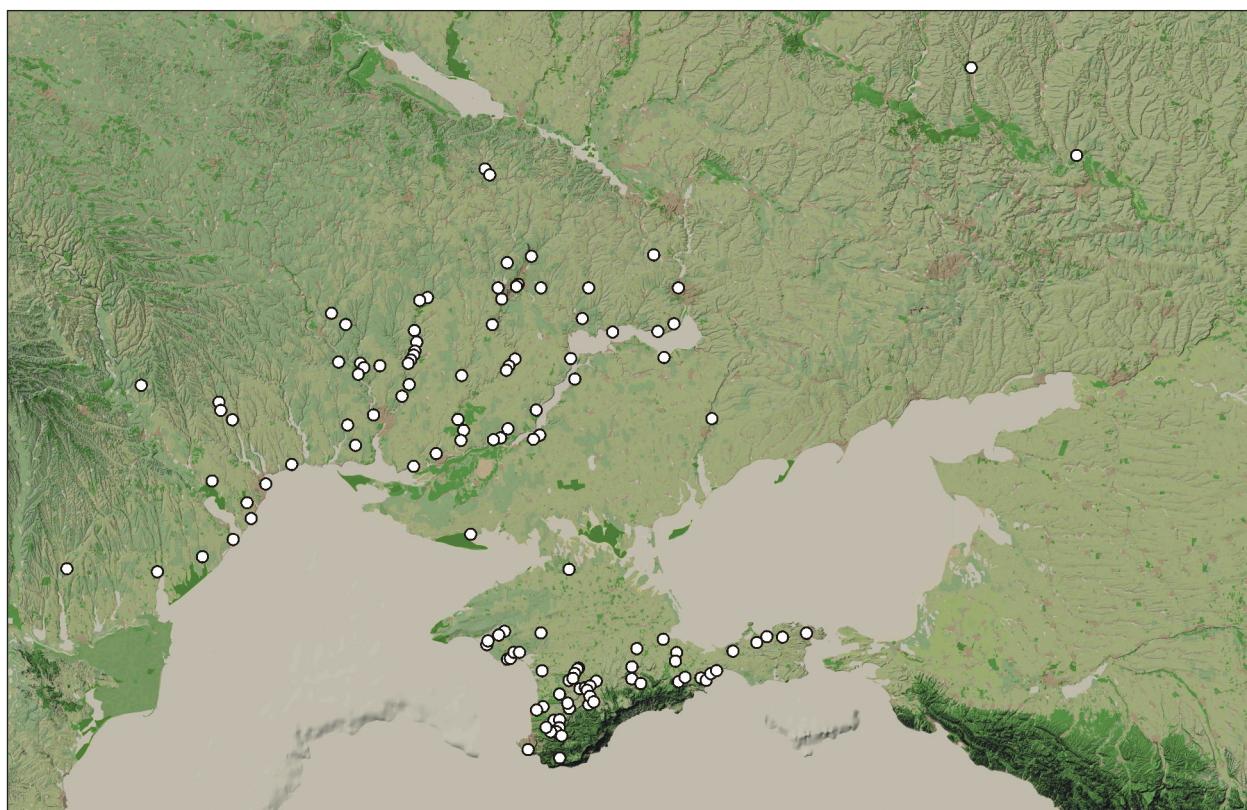
Fig. 2. Distribution map of the graves in the stone and wooden cists of the Early Bronze Age in mounds of Crimea: 91 — Dolynka; 92 — Natashyne; 93 — Veselivka; 94 — Krylovka; 95 — Uytne; 96 — Evpatoriia; 97 — Suvorivske; 98 — Kamenelomniia (urochyshe Mamai); 99 — Vynogradove; 100 — Chebotarka; 101 — Vodne (Koiash); 102 — st. Poshtova; 103—105 — Kazanky; 106, 107 — Vilino; 108—112 — Uglove; 113, 114 — Bakhchysarai; 115 — Dolynne; 116—117 — Bakhchysarai; 118 — Turgenivka; 119 — radgocg Illicha; 120 — Tankove; 121 — Kholmivka; 122 — Verkhniosadove; 123 — Rodnikovske (Skelia); 124 — Sevastopol; 125 — Chervona Zorka; 126 — Gvardiiske (sadyba Genkelia); 127 — Novosofievka; 128 — Rodnykove; 129 — Zolne; 130 — Symferopol (Aeroport); 131, 132 — Myrne; 133 — Symferopol (Abdal); 134 — Bile (Novyi Abdal); 135 — Lugove (Chokurcha); 136—142 — Symferopol (vodoskhovysche); 143 — Klynivka (Kusek-Aratuk); 144—146 — Pionerske; 147 — donske; 148 — Zhemchuzhyna (Chotty); 149 — Vyshenne; 150 — Bilogorsk; 151 — Dozorne; 152 — Nadiia; 153 — Diatlivka; 154—155 — Pershotravneve; 156 — Staryi Krym; 157, 158 — Blyzhnie (Blyzhnie-Boiove); 159 — Feodosiia; 160 — Beregove; 161, 162 — Prymorskii; 163 — Uvarove; 164 — Illichove; 165—167 — Ostanine; 168 — Nyzhnozamorske; 169 — Chystopillia (Artezian); 170 — Novyi («Katerlezskii»)

даним, можна віднести до доби середнього енеоліту кам'яну скриню, досліджену біля с. Ново-пилипівка, гр. «Аккермень І», кург. 11, пох. 14 на р. Молочній (рис. 4; 5). Поховання було оточено кромлехом, діаметром до 20 м, перекрито насипом з суглинку, зі збереженою висотою 1,9 м, а з північно-східної сторони, біля кромлеху, знаходилися залишки святилища у вигляді стовпових ям з кам'яними огорожами, та вогнищем. За реконструкцією автора, в центрі, з вершини насипу, було введено енеолітичне випростане пох. 10, сильно пошкоджене пізніми впускними похованнями ямної культури. Зі

схилу насипу було введено пізньоенеолітичне похов. З животилівсько-вовчанського типу (Rassamakin 2004b, S. 161—162, Tabl. 484; 485). Автор раніше вже звертав увагу, що притаманною рисою енеолітичних курганів є наявність ямок з попелястим заповненням або залишками святилищ у вигляді стовпів, в розміщенні яких є певна система, а також наявність у деяких випадках тризни з кісток тварин та фрагментів кераміки (Рассамакін 1990, с. 69—70; Rassamakin 2004a, S. 59, Abb. 50). На даний час кількість таких комплексів розширилася, а разом з цим можливість їхнього датування. Такі

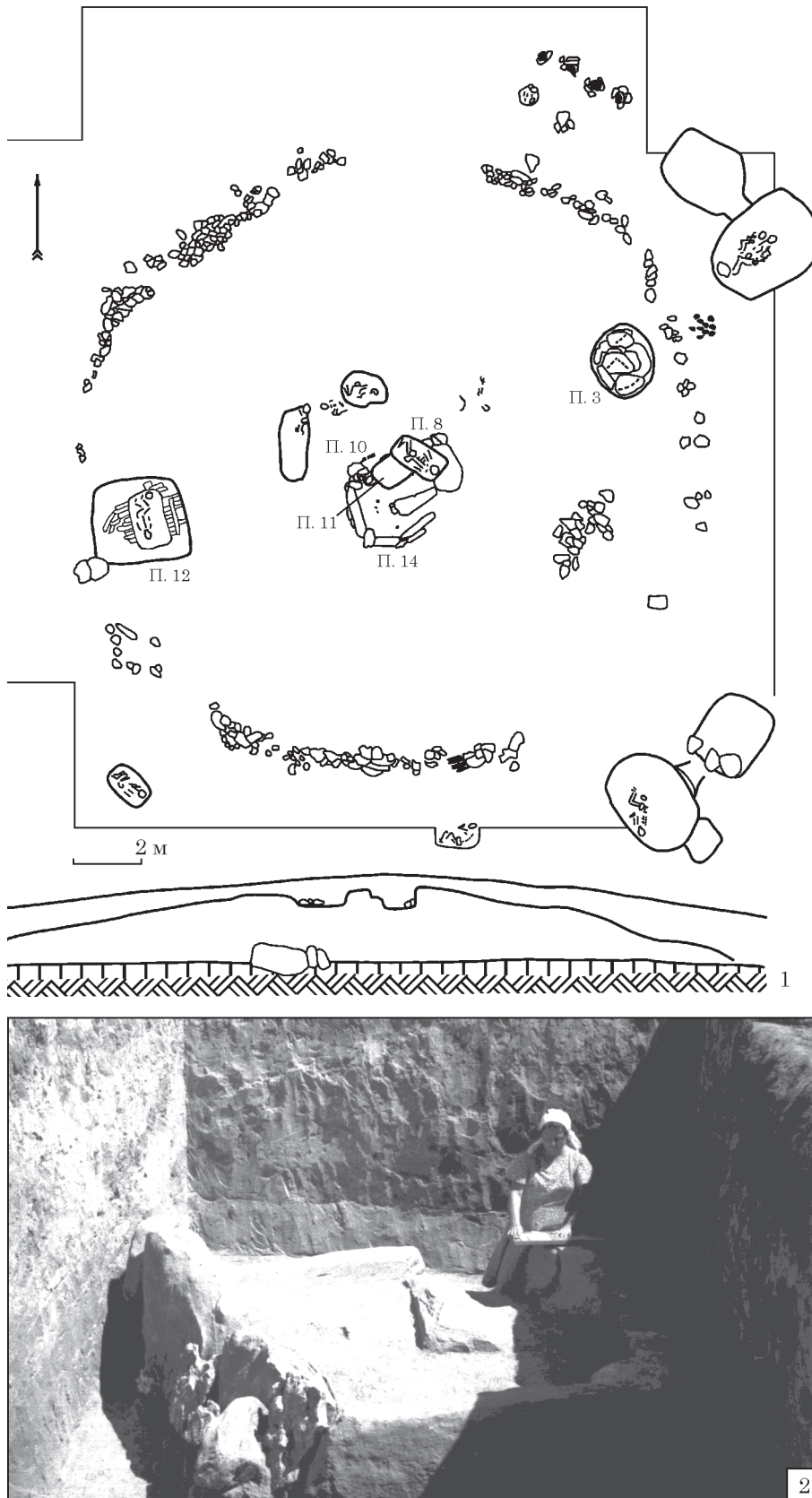
Таблиця 3. Кількісний розподіл поховань у кам'яних та дерев'яних скринях у Північному Причорномор'ї та в Криму**Table 3.** Quantitative distribution of graves in the stone and wooden cists in the Pontic steppe and Crimea

Північне Причорномор'я		Крим	
Територія	<i>n</i>	Територія	<i>n</i>
Дунай-Дністер, межиріччя	4	Річки та балки / озера рівнинного Криму: р. Чатирлик, оз. Донузлав, Ойбурзький, Сасик, берег Чорного моря	10
Дністер, лівий берег	2	Річки північно-західних схилів Кримських гір: Альма, Альма-Кача, Кача, Бельбек, Чорна, балка Бергмана	24
Дністер-Південний Буг, межиріччя	11	Салгир та її притоки	27
Бузький лиман і Південний Буг, правий берег	5	Річки північно-східних схилів Кримських гір: Сухий та Мокрий Індол, Чурук Су, Старий Крим, Феодосія	8
Південний Буг, лівий берег	7	Річки та балки Керченського півострова: оз. Сари-Голь, Аджи-Голь, водорозділи, Казантипська затока Азовського моря	11
Інгул, правий берег	2	Усього	80
Інгул, лівий берег	10		
Інгулець, правий берег	12		
Інгулець, лівий берег	11		
Дніпро, правий берег	15		
Дніпро, лівий берег	10		
Приморська зона, Каркінітська затока	1		
Усього	90		

Рис. 3. Загальна карта поширення поховань у скринях доби ранньої бронзи у Північному Причорномор'ї та Криму**Fig. 3.** General distribution map of grave in the cists in the mounds of Pontic steppe and Crimea

комплекси нечисельні, відомі у Пруто-Дністровському межиріччі, Дніпровському Правобережжі і на Молочній. Більшість поховань зруйновані, перекриті насипами, які оточені кромлехами або ровами, у всіх випадках в ці кургани впущені пізньонеолітичні поховання, зокрема, животилівсько-вовчанського типу.

Радіовуглецеві дати, отримані для комплексів з кург. 29 біля хут. Шевченка (Шахта) та кург. 8 біля м. Чимишлія на півдні Молдови, дозволяють датувати горизонт цих пам'яток разом з єдиним серед них похованням у кам'яній скрині з Новоपилипівки приблизно другою чвертю, або ширше — першою половиною IV тис. до

Рис. 4. Село Новопилипівка, гр. «Аккермень І» кург. 11: 1 — загальний план і профіль кургана; 2 — фото пох. 14 (за: Вязьмитина 1952)

Fig. 4. Novopylypivka village, «Akkermen I», mound 11: 1 — plan and profile of the mound; 2 — photo of grave 14 (after Viazmitina 1952)

н. е. за каліброваною шкалою, і відносити їх до доби середнього енеоліту. При цьому комплекси з Дністро-Прутьського межиріччя асоціюють з культурою Чернавода I (Рассамакин 2014; Черных, Дараган 2014; Роровіці, Ciobanu 2021; Роровіці, Kaiser 2021; Роровіці, Kovács 2020).

Очевидно, значна частина інших енеолітичних поховань різних обрядових груп у кам'яних скринях, які зосереджені, в основному, у Подніпров'ї та Дніпро-Бузькому межиріччі, може бути віднесена до пізнього періоду доби енеоліту в силу стратиграфічних даних

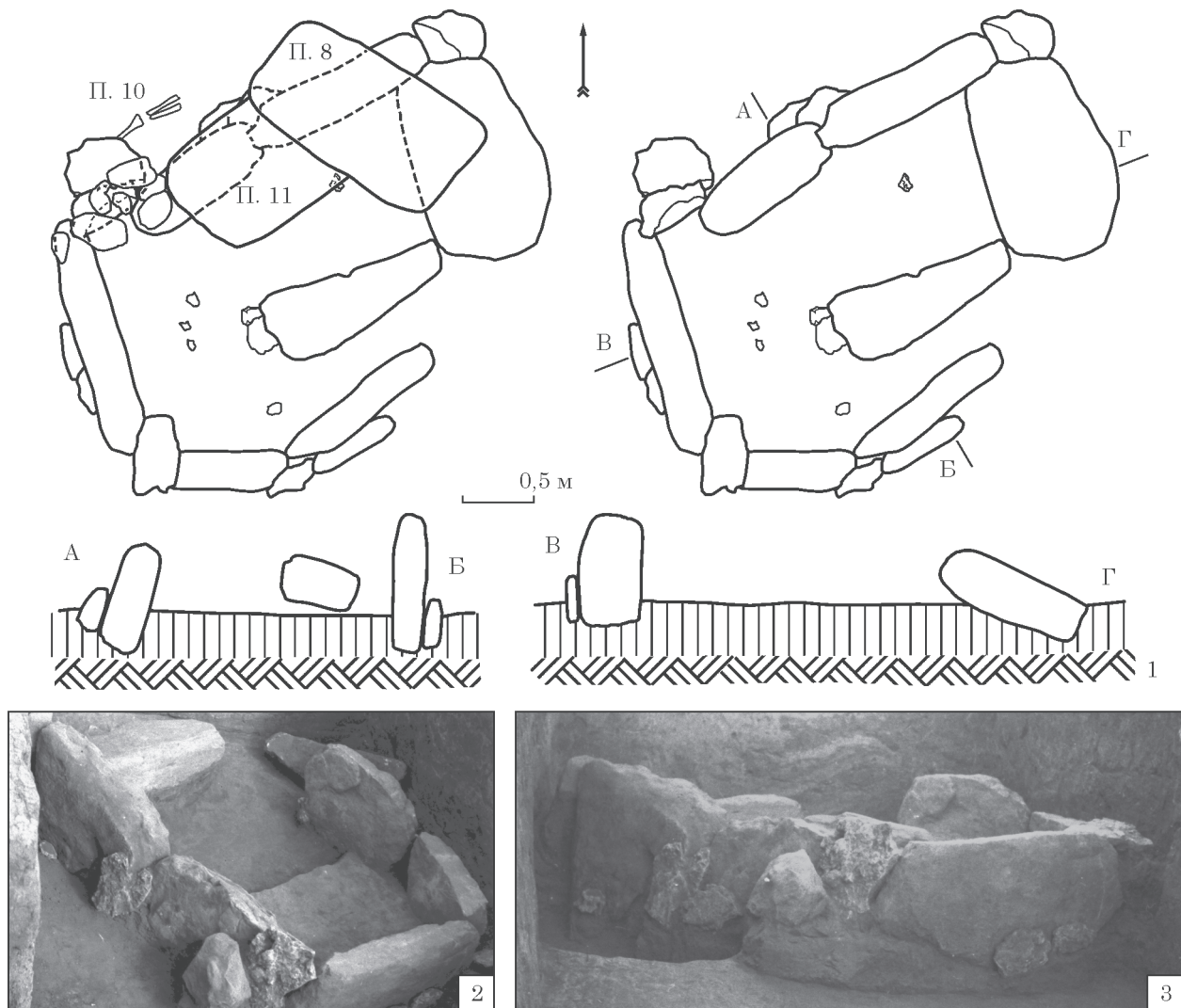

Рис. 5. Село Новопилипівка, гр. «Аккормень І» кург. 11, пох. 14 (за: Вязьмитина 1952)

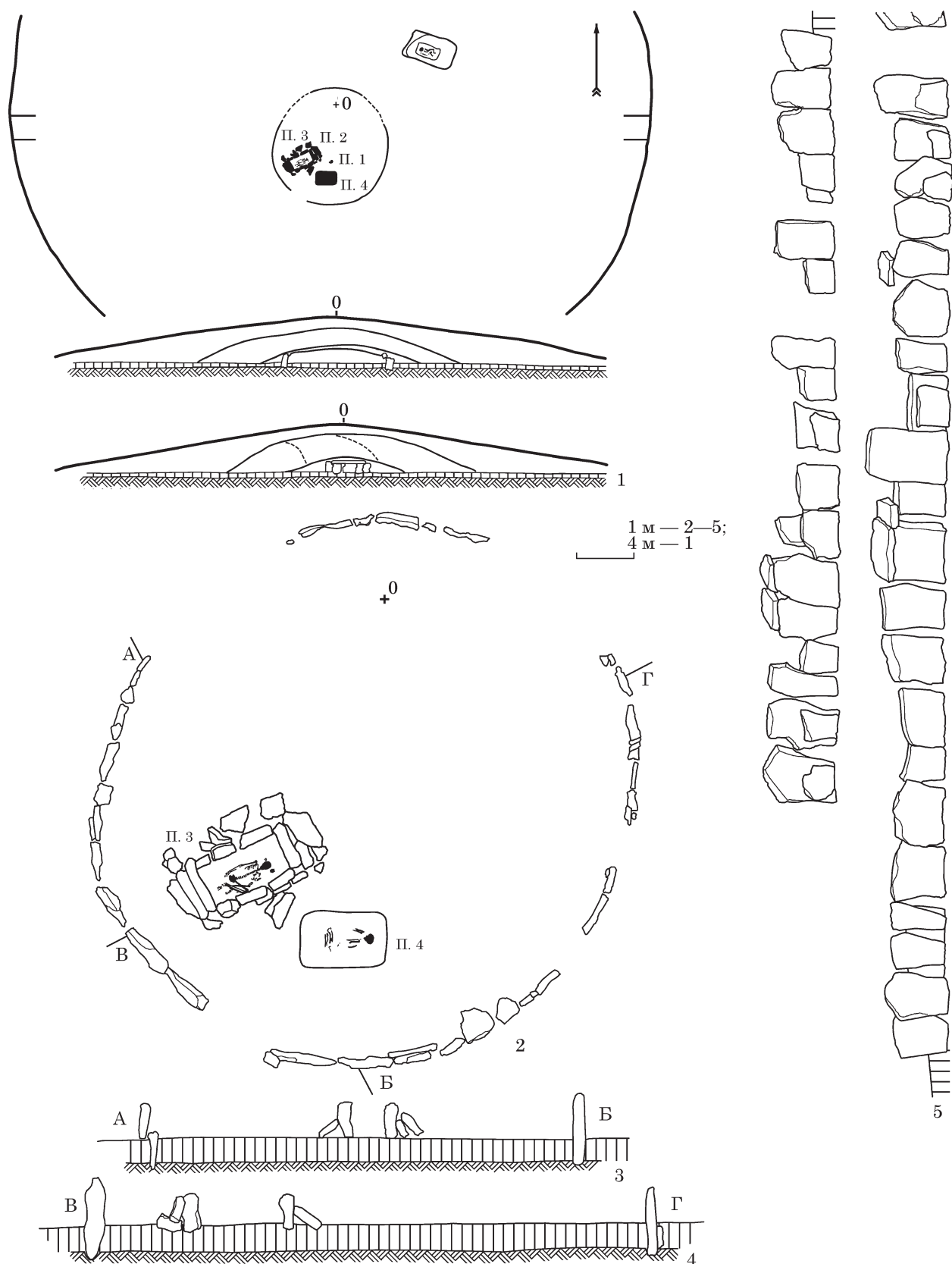
Fig. 5. Novopylypivka village, «Akkermen I», mound 11, grave 14 (after Viazmitina 1952)

або наявного інвентаря, наприклад, статуеток серезліївського типу та певних типів горщиків. Спираючись на існуючу інформацію, зокрема, при дослідженні енеолітичних поховань (Rassamakin 2004a; 2004b), підготовці рукопису каталогу поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи, а також нещодавно видану статтю на цю ж тему (Дараган, Полин, Свойский 2021) можна говорити про існуючу проблему датування та інтерпретації певної кількості поховань з положенням на спині, з підігнутими ногами та випростаними руками (група П-А) в неорнаментованих кам'яних скринях, основних в курганах, або ж перших впускних в енеолітичні кургани.

Такі поховання не були враховані автором при підготовці каталогу енеолітичних поховань (Rassamakin 2004b). У свій час, частина таких впускних поховань розглядалася, як більш ранні кемі-обинські, які передували похованням в орнаментованих скринях, але більш пізніми, ніж пізньоенеолітичні поховання горизонту Баратівка-Старогорожене, які на той час визначалися як нижньомихайлівські (Єв-

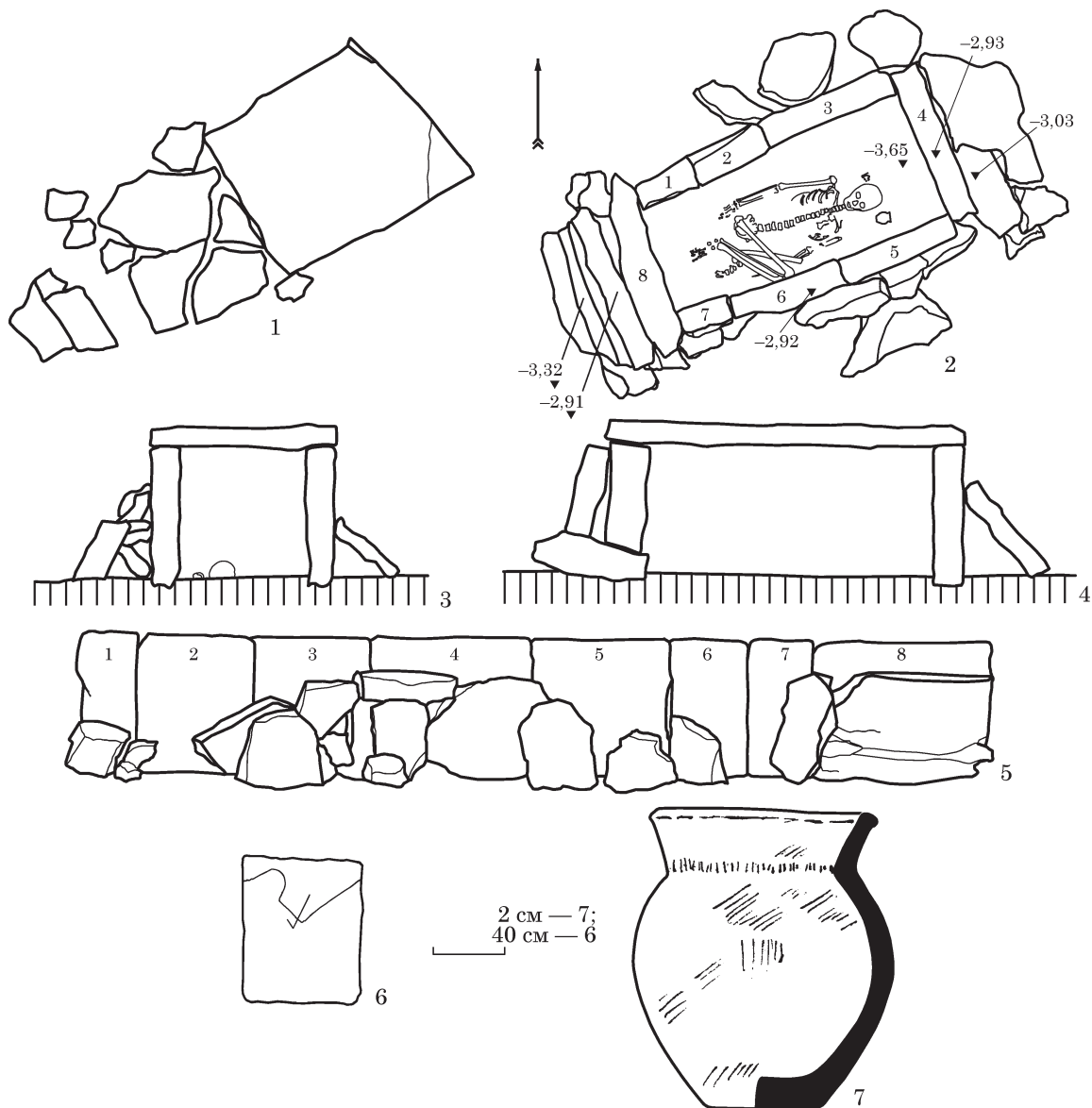
докимов, Рассамакін 1988, с. 87—88). Пізніше, на основі вивчення нових джерел, енеолітичні поховання групи П-А, включаючи також деякі основні поховання у кам'яних скринях, отримали назву «постстогівських». Вони супроводжуються елементами культової монументальної архітектури у вигляді ровів або кромлехів, характерних саме для доби енеоліту (Рассамакін, Евдокимов 2001). Кількість їх можна розширити за рахунок поховань у Подніпров'ї та Дніпровському Правобережжі, але це тема окремого дослідження, із залученням неопублікованих архівних джерел. У якості яскравого зразка можна навести похов. 3 в кург. 8 біля с. Львове на правобережжі Нижнього Дніпра, оточене кромлехом, у супроводі плоскостонного горщика, аналогічного тим, які часто інтерпретують як нижньомихайлівські (рис. 6; 7; Дараган, Полин, Свойский 2021, с. 31, рис. 34⁷; Тереножкин и др. 1973, с. 40—43).

7. У автора немає сумнівів у тому, що кромлех в цьому кургані оточує саме пох. 3.

Рис. 6. Село Львове, кург. 8: 1 — загальний план і профілі бровок кургану; 2—4 — план кромлеху з профілями та похов. 3 і 4; 5 — розгортка кромлеху (за: Теренозжкін и др. 1973)

Fig. 6. L'vove village, mound 8: 1 — plan and profile of the mound; 2-4 — plan of the stone cromlech with profiles and graves 3 and 4; 5 — stone slabs of the cromlech (after Terenozhkin et.al. 1973)

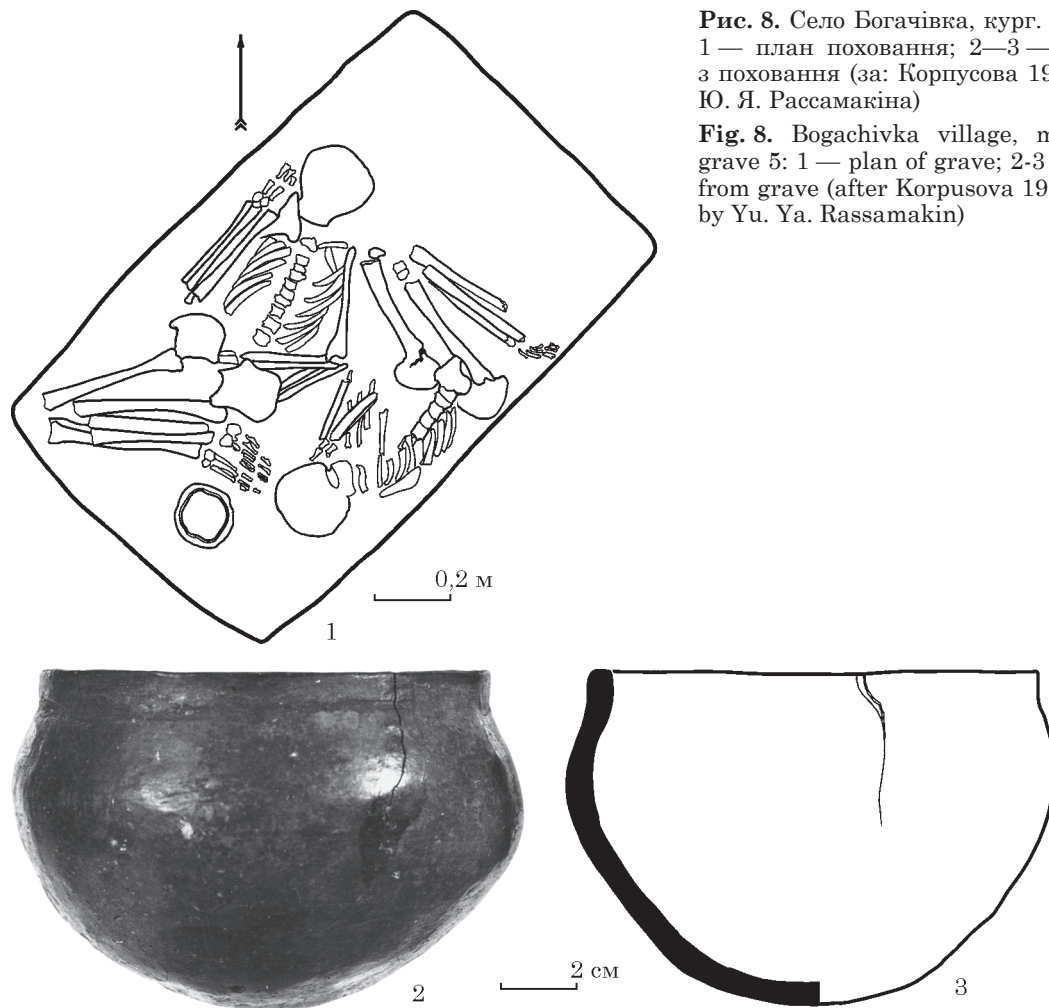
Рис. 7. Село Львове, кург. 8, пох. 3: 1 — перекриття скрині; 2 — план поховання у скрині; 3—5 — розрізи та розгортка скрині; 6 — прокреслений орнамент на західній плиті; 7 — горщик з поховання (за: Тереножкин и др. 1973; рисунок горщика Ю. Я. Рассамакіна)

Fig. 7. Llove village, vound 8, grave 3: 1 — slabs above the cist; 2 — plan of grave in the cist; 3-5 — profiles and slabs of the cist walls; 6 — engraved picture on the west wall of the cist; 7 — vessel from grave (after Terenozhkin et al. 1973; picture of vessel by Yu. Ya. Rassamakin)

З огляду на аналіз всієї доступної автору бази даних про поховання енеолітичні та доби ранньої бронзи в кам'яних скринях, включно з опублікованими нещодавно даними про такі комплекси (Дараган, Полин, Свойский 2021), до найпізніших «постстогівських» можна було б залучити і серію випускних в енеолітичні кургани поховань в неорнаментованих скринях, зокрема, в курганах з Баратівки та Великої Олександрівки, навіть враховуючи те, що вони займали стратиграфічне положення уже після фінально енеолітичних поховань животилівсько-вовчанського типу. Одна з плит скрині з Баратівки була вкрита прокресленим орнаментом у вигляді хвилястих ліній та тварин, але ця плита виглядає на фоні інших неорнаментова-

них плит скрині досить незвично, і не можна виключати її повторне використання.

Питання про спадковість між цим пізньое-неолітичним «постстогівським» горизонтом та появою поховань в орнаментованих скринях доби ранньої бронзи залишається відкритим. Підкреслимо, що пізній горизонт «постстогівських» поховань, займаючи Подніпров'я та зону на захід від Дніпра, співіснував з горизонтом поховань, схожих за обрядом (група II-A), які супроводжувалися керамікою репінського типу на Дніпровському Лівобережжі та у Приазов'ї (Рассамакін, Евдокимов 2001, рис. 8). Але крім наявності невеликих кромлехів, в основному, навколо дитячих поховань, у Приазов'ї та Нижньому Подонні, використання кам'яних скринь

Рис. 8. Село Богачівка, кург. 8, пох. 5: 1 — план поховання; 2—3 — горщик з поховання (за: Корпусова 1978; фото Ю. Я. Рассамакіна)

Fig. 8. Bogachivka village, mound 8, grave 5: 1 — plan of grave; 2-3 — vessel from grave (after Korpuseva 1978; photo by Yu. Ya. Rassamakin)

відсутнє. Для прихильників розповсюдження ямної культури зі сходу із степів Поволжя розглядати поширення культової монументальної архітектури разом з похованнями у кам'яних скринях безперспективно.

Територія Криму. «Підґрунтя» появи поховань в орнаментованих кам'яних та дерев'яних скринях, включаючи культову монументальну архітектуру, на Кримському півострові суттєво відрізняється від степового Причорномор'я. Якщо у Причорномор'ї ми спостерігаємо цей процес від початку появи поховань в неорнаментованих скринях з часу середнього енеоліту, то у Криму такі можливості відсутні. Єдиною групою, яка відноситься до часу пізнього, а точніше, фінального енеоліту, можна вважати поховання, які розглядаються, як локальний прояв поховань животилівсько-вовчанського типу. Більша частина з них була представлена автором у каталозі як група III-C (Rassamakin 2004b, S. 143—146). Основна частина цих поховань зосереджена у північній частині степового Криму, але пізніше їхню зону було розширено за рахунок окремих поховань, які відомі і на Керченському півострові (Рассамакін, Евдокимов 2010b, рис. 10). Вперше, такі поховання були виділені як нетипові для Північного Присивашся, без визначення культурної на-

лежності, але відмічалась наявність пізньотрипільської кераміки та горщиків схожих на посуд майкопської культури (Щепинский, Черепанова 1969, с. 57—62; рис. 17; 18). В. М. Даниленко прямо називав їх кемі-обинськими поховальними комплексами (Даниленко 1974, с. 88, рис. 60). Їхня особливість для степової зони полягає не тільки у нетиповому обряді з характерною орієнтацією багатьох з них у південному напрямку, але й у наборі кераміки, представлений амфорами, мисками та кубками з добре заглаженою або лискованою поверхнею (рис. 8; 9). Для цих поховань не характерне використання скринь, а також монументальної поховальної архітектури⁸. Але можна говорити про схожість кераміки, не характерної для степового Причорномор'я до появи цих поховань, як за формальними, так і за технологічними ознаками.

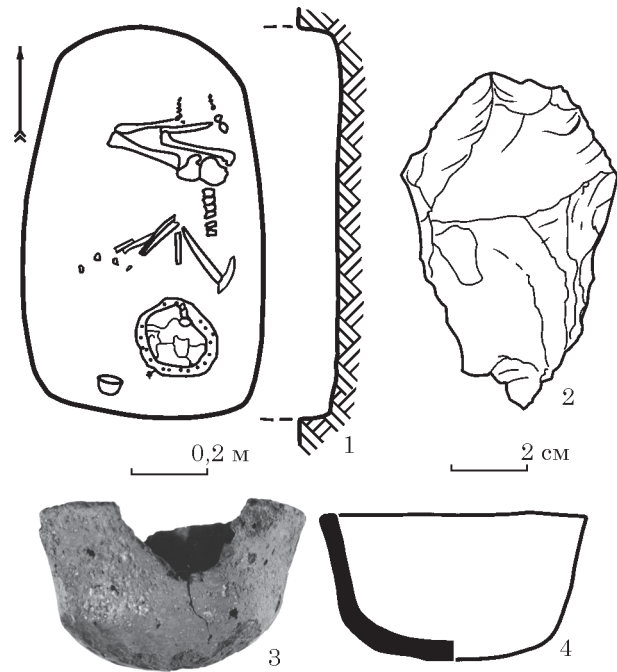
Оскільки відносна хронологія поховань животилівсько-вовчанського типу досить добре визначається в контексті пам'яток Трипілья С-П та Майкопу-Новосвободної, до того ж представ-

8. Сучасний стан вивчення цих пам'яток і основну літературу див: Rassamakin 2021. Г. М. Тошчев ці поховання розглядав в межах характеристики ямної культури (Тошчев 2007, с. 24—57).

лена серією радіовуглецевих дат (Rassamakin 2021), було б важливо розглянути на цьому фоні питання появи поховань кемі-обинського типу в орнаментованих скринях в Криму.

З загальної характеристики так званих «скринькових» поховань, надану Г. М. Тощевим, який не розглядає їх у якості самостійного культурного явища, а скоріш приєднується до думки щодо особливого соціального статусу серед носіїв ямної культурно-історичної спільності, питання часу і «підґрунтя» їхньої появи залишилися відкритим (Тощев 2004; 2007, с. 85—86). Але альтернативний погляд на її існування, і зв'язок з північнокавказькими культурами (у даному випадку, використаний термін «майкопська») для кримського регіону був висловлений досить аргументовано (Буров 2007), а ще в більш розгорнутому і детальному вигляді В. О. Колотухінін (Колотухин 2008).

Це стосується, в першу чергу, «класичних» пам'яток, до яких автор відносить поховання у дерев'яних скринях з використанням допоміжних кам'яних конструкцій та монументальних надмогильних споруд. Таким «класичним» зразком є курган «Кемі-Оба» (рис. 10). Г. М. Тощев навів загальну характеристику 10 таких поховань у дерев'яних скринях, зосереджених у передгірському Криму, розглядаючи їх в системі старожитностей ямної культури, але не виключаючи також наявності окремих елементів обряду, привнесених з Північного Кавказу (Тощев 2002, табл. 1). Кількість таких поховань дещо вища, одне з них досліджене в степовій зоні Криму, біля с. Надія (Шолтак до 1948 р.), кург. 1, пох. 2 (Черепанова 1961). Пізніше Г. М. Тощев розглядав їх в межах другого з трьох виділених ним основних типів поховальних комплексів, разом з похованнями у кам'яних скринях, для яких характерна кам'яна надбудова у вигляді зрізаного конусу (Тощев 2007, с. 66—67). Можливо, саме такі поховання разом з окремими оригінальними, які Г. М. Тощев відносить до так званих змішаних, зокрема з Донського (рис. 11), де найбільш виразно виявилися впливи Північного Кавказу (Тощев 2007, с. 67—68), було запропоновано виділити в гірський та напівгірський варіант кемі-обинської культури в Криму, який, на відміну від степового варіанту, мав сильний вплив і взаємодію з майкопською культурою Північного Кавказу (Гаврилів 1989). Саме в таких похованнях представлений специфічний лискований плоскодонний посуд (рис. 10; 11). В. О. Колотухін досить переконливо провів порівняльний аналіз цих поховань з майкопсько-новосвободненськими комплексами, взявши за основу типологію поховальних споруд О. Д. Резепкіна (Колотухин 2008, с. 229—231). Дослідник також зробив спробу визначити найбільш ранні поховання у скринях в Криму. До них він відніс, в першу чергу, поховання у дерев'яній скрині зі Зольного (кург. 1, пох. 7),

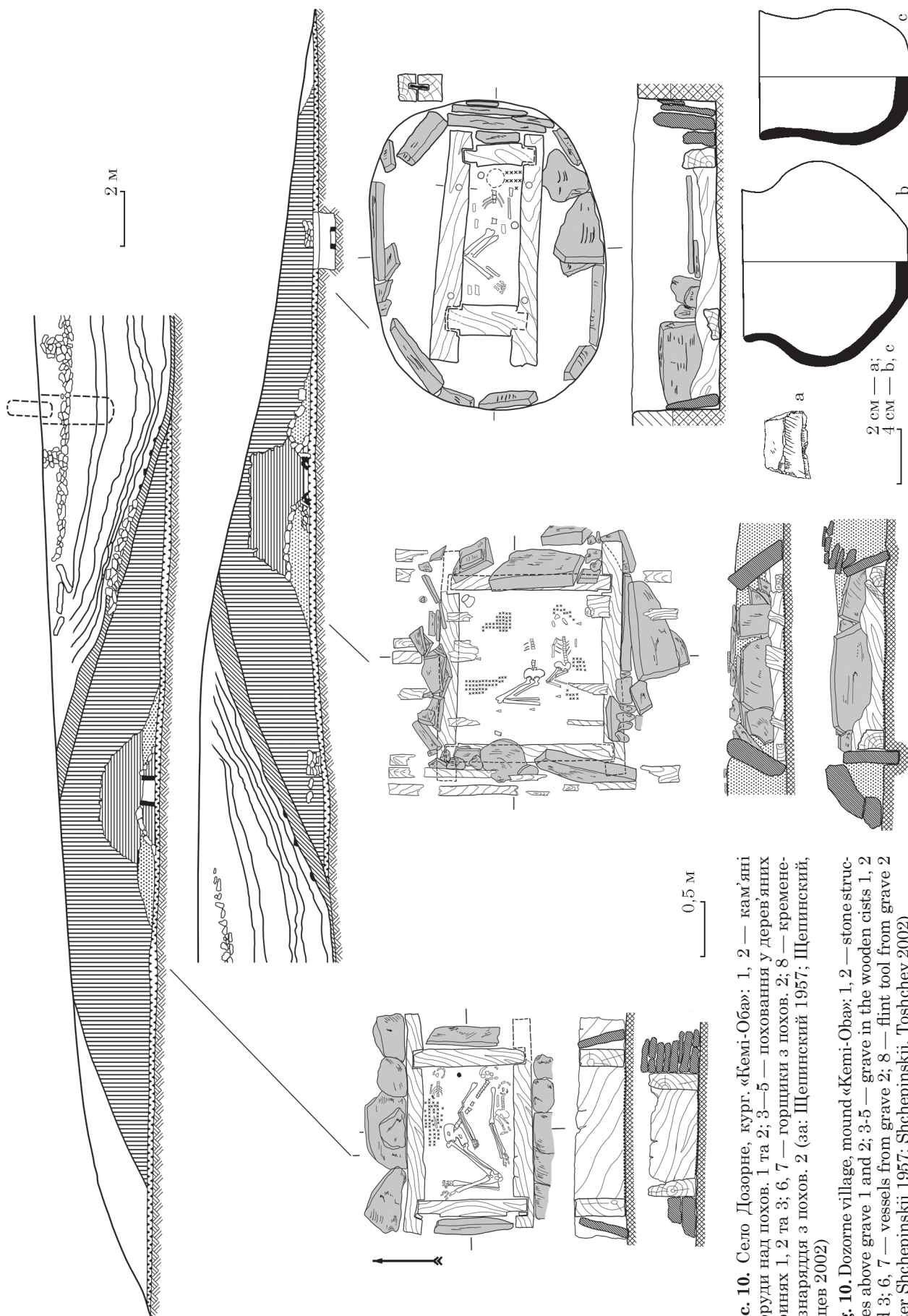
Рис. 9. Село Целінне, кург. 6, пох. 16: 1 — план поховання; 2 — кременеве знаряддя з поховання; 3, 4 — горщик з поховання (за: Корпусова 1978; фото Ю. Я. Рассамкіна)

Fig. 9. Tselinno village, mound 6, grave 16: 1 — plan of the grave; 2 — flint tool from the grave; 3, 4 — vessel from the grave (after Korpusova 1978; photo by Yu. Ya. Rassamkin)

на підставі підвісок з зубів оленя, які утворювали пояс, порівнюючи це з аналогічними випадками в енеолітичних похованнях інших територій. На думку дослідника, датування поховання із Зольного не повинно виходити за межі пізнього Трипілля та пам'яток новосвободненського етапу майкопської культури. До цього часу дослідник також відносить основні поховання кургану «Кемі-Оба», горщик з дерев'яної скрині 2 (рис. 10), який він порівнює чомусь з кухонним посудом Трипілля⁹. До цієї ж ранньої групи були віднесені пох. 9 з кург. 1 біля с. Донське (рис. 11) та відоме поховання у кам'яній орнаментованій скрині з кургану «Курбан-Байрам» біля с. Долинка, яке супроводжувалося унікальним набором металевих знарядь «новосвободненського» типу. Тож дослідник робить висновок, що дерев'яні та кам'яні скрині починають поширюватися в Криму дещо пізніше, ніж на Північному Кавказі, але в межах новосвободненського етапу майкопської культури, і існують до кінця ямного часу (Колотухин 2008, с. 232—233).

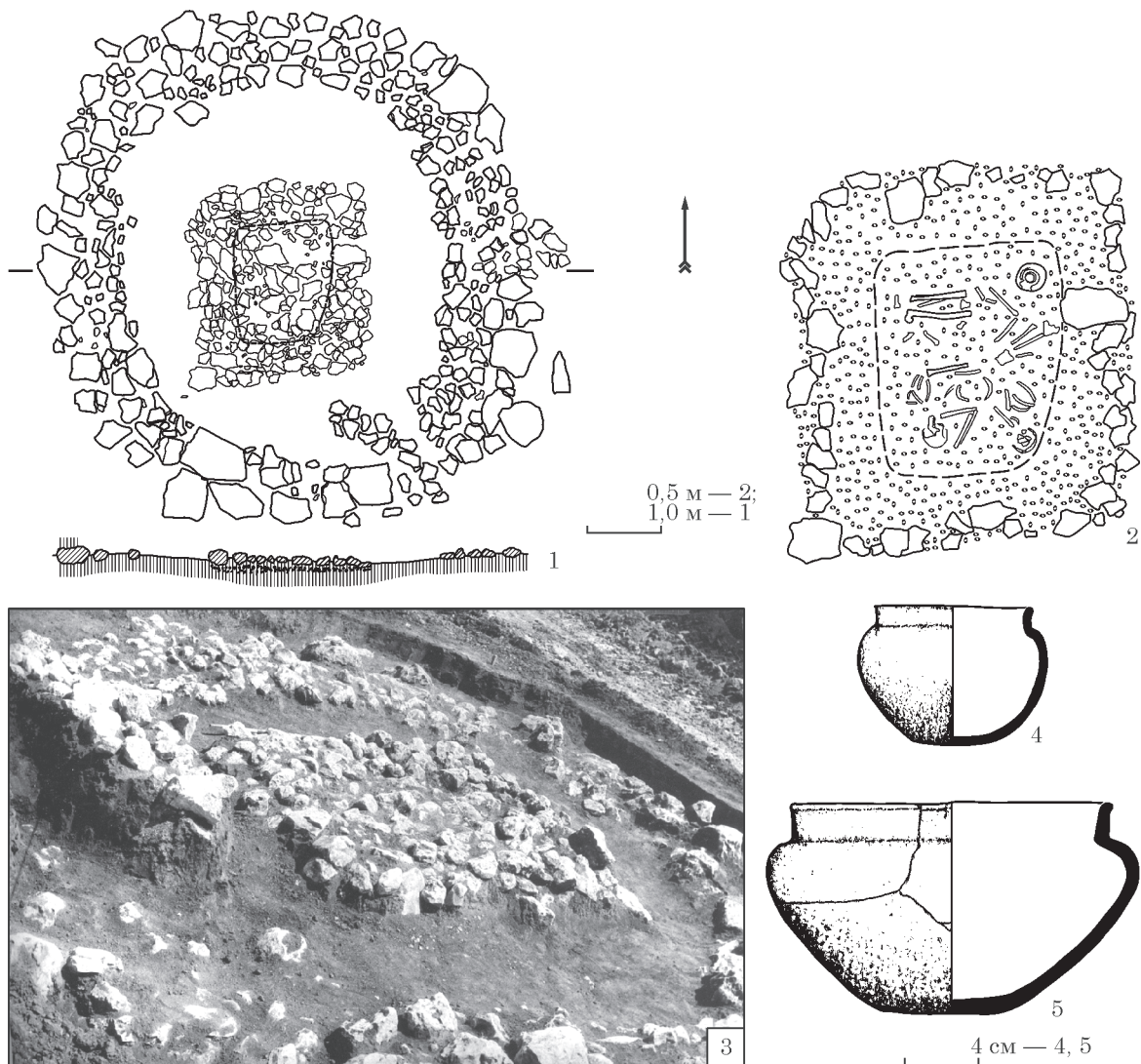
Скрині-зруби з дерева відомі в похованнях доби енеоліту в степовому Причорномор'ї.

9. На відміну від цього горщика, інший у вигляді кубка з цього ж поховання найближчі аналогії має в похованнях жителівсько-вовчанської групи, зокрема, з вовчанських комплексів (Rassamakin 2021, fig. 5: 9; 7: 3).

Рис. 10. Село Дозорне, кург. «Кемі-Оба»: 1, 2 — кам'яні споруди над похов. 1 та 2; 3—5 — поховання у дерев'яних скринях 1, 2 та 3; 6, 7 — горщики з похов. 2; 8 — кременеве знаряддя з похов. 2 (за: Щепинський 1957; Тошчев 2002)

Fig. 10. Dozorne village, mound «Kemi-Oba»: 1, 2 — stone structures above grave 1 and 2; 3-5 — grave in the wooden cists 1, 2 and 3; 6, 7 — vessels from grave 2; 8 — flint tool from grave 2 (after Shchepinskii 1957; Toshchev 2002)

Рис. 11. Село Донське, кург. 1, пох. 9: 1, 3 — переkritтя та кромлех навколо похов. 9; 2 — план похов. 9; 4, 5 — горщики з похов. 9 (за: Колотухин 1986; Гаврилов 1991; фото з архівного звіту)

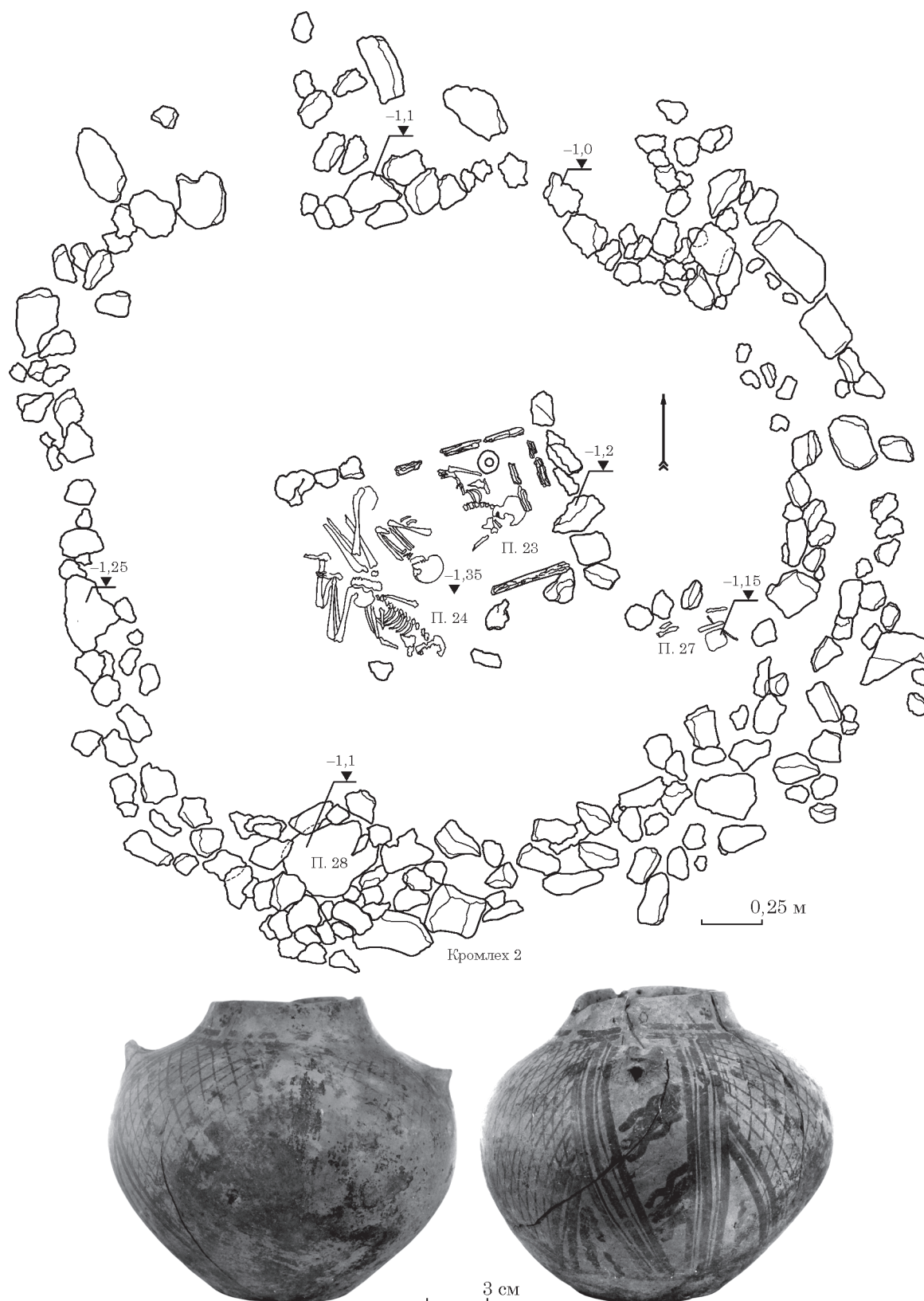
Fig. 11. Donske village, mound 1, grave 9: 1, 3 — stone structures above and around of the grave; 2 — plan of grave; 4, 5 — vessels from grave 9 (after Kolotukhin 1986; Gavrilo 1991; photo from the archival report)

Серія скринь, встановлених на давній поверхні, представлені серед так званих «випростаних» поховань (Rassamakin 2004b, S. 27—30, Abb. 23). Вони можуть бути датованими як середнім, так і пізнім енеолітом, але з огляду на існуючу інформацію, їх важко розмежувати, не маючи радіовуглецевих дат. Друга група відноситься до доби пізнього енеоліту, де зрубні конструкції встановлені у ямах. Два відносяться до кола поховань усатівської культури з курганів Дністро-Прутського межиріччя на території Молдови: с. Рошкани, кург. 3, пох. 3 та с. Мерень, гр. II, кург. 1, пох. 15 (Дергачев, Борзьяк, Манзура 1989, с. 26—35, рис. 9: 3, 4; Дергачев, Сава 2001—2002, с. 543—551, рис. 16: 5; 17: 1). Ще одне поховання на р. Самара (Павлоград, гр. I, кург. 8, пох. 3) відноситься до животилівсько-вовчанської групи (Ковалева 1991, с. 78—80, рис. 5: 3—5). Наскільки ці комплекси з дерев'яними конструкціями можна розгляда-

ти в контексті порівняння з кримськими матеріалами важко сказати, тільки якщо довести хронологічний зв'язок між ними¹⁰.

Найбільш схожий комплекс до «ранніх» кримських у дерев'яних скринях був досліджений на р. Інгул, біля с. Костянтинівка (гр. II, кург. 1, пох. 23). Поховання, що знаходилося на давній поверхні, здійснено в зрубі, оточеному камінням (рис. 12). Комплекс знаходився в центрі кромлеху з невеликих каменів, і супроводжувався пізньотрипільською розписною амфоркою (Шапошнікова і др. 1981). Автор відносив це поховання до групи III-A (Rassamakin 2004b, S. 130). Очевидно, цей комплекс можна віднести до дніпро-бузької групи пізньоенеолітичних пам'яток.

10. Також можна згадати комплекс біля с. Сватове, кург. 12, пох. 1, з набором бронзових знарядь в басейні Сіверського Дінця (Братченко 1996, с. 34—36, рис. 2).

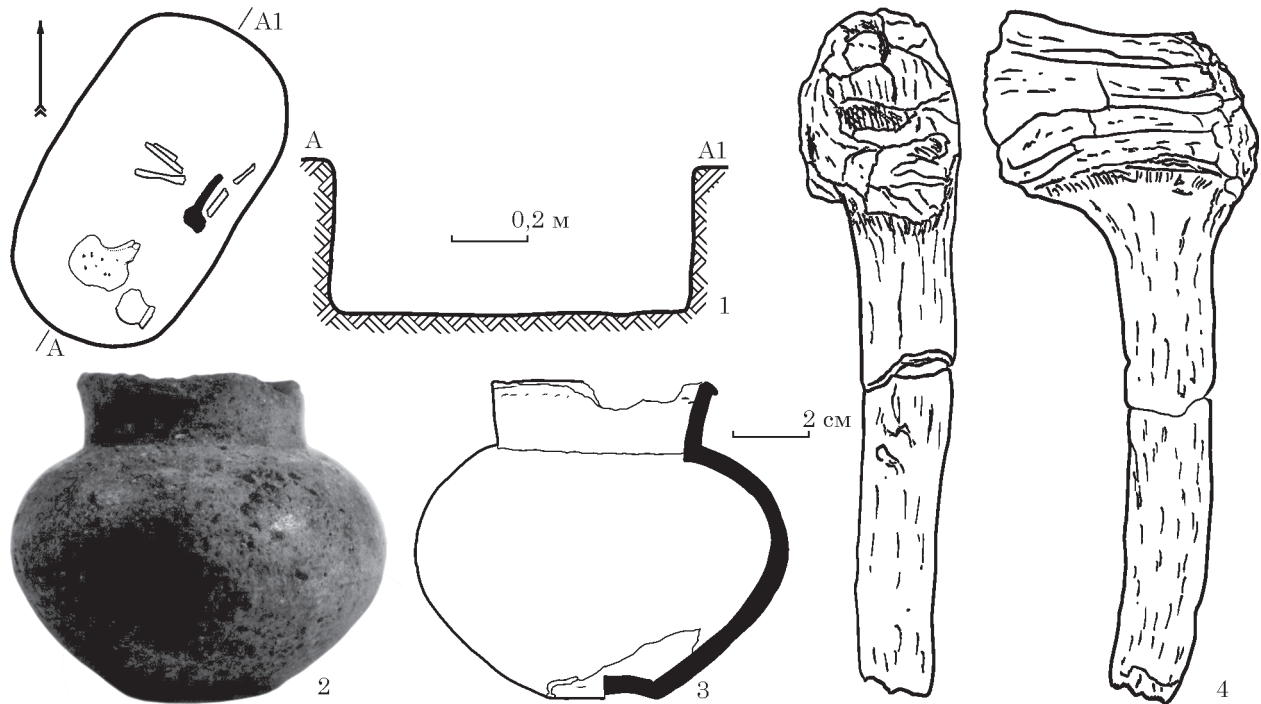

Рис. 12. Село Костянтинівка, гр. II, кург. 1. План похов. 23 у дерев'яному зрубі, оточене кромлехом та трипільський горщик з поховання (за: Шапошникова и др. 1981; фото з архівного звіту)

Fig. 12. Kostiantynivka village, group II, mound 1. Plan of grave 23 in the wooden structure with stone cromlech and vessel of the Trypillia culture from grave (after Shaposhnikova et al. 1981; photo from the archival report)

Питання в тому, чи можемо ми утворити єдиний хронологічний горизонт з пізньоенеолітичних поховань степового Причорномор'я,

усатівської культури, поховань животилівсько-вовчанської групи Присивашія та Криму і ранніх поховань кемі-обинського типу, якщо остан-

Рис. 13. Село Першокостянтинівка, кург. 2, пох. 1: 1 — план та розріз поховання; 2, 3 — горщик з поховання; 4 — рогове знаряддя з поховання (за: Rassamakin 2004b)

Fig. 13. Pershokostiantynivka village, mound 2, grave 1: 1 — plan and profile of grave; 2, 3 — vessel from the grave; 4 — horn tool from the grave (after Rassamakin 2004b)

ні дійсно існують. Цікавим в цьому відношенні може бути кург. 6 біля Симферопольського водосховища (Столяр, Щепинский 1981, с. 40—45, рис. 2.П; 3; Шульц, Столяр 1958, с. 57—59). Колективне похов. 6 у кам'яній скрині з залишками приблизно 30 похованих, очевидно багаторазового використання, стратиграфічно було раніше, ніж дитяче похов. 5 у ямі, положення якого, можливо, було скорченим, головою на північний схід. Воно супроводжувалося невеликим плоскодонним горщиком, із вдавненим всередину дном, і гарно залискованою поверхнею. Практично, абсолютну аналогію такому горщику разом з увігнутим дном та лискованою поверхнею, з домішкою мушлі, маємо також у Присивашші, за межами Криму, у дитячому пох. 1, кург. 2 біля с. Першокостянтинівка, Чаплинського району, Херсонської області. За залишками кісток було встановлено скорчене положення на правому боці, з південно-західною орієнтацією (рис. 13). За орієнтацією та наявністю такого горщика, поховання найбільше відповідало похованням животилівсько-вовчанського типу, поширених також у Північному Криму (Rassamakin 2004b, S. 162). Це дозволяє припустити, що стратиграфічно більш раннє поховання у скрині може бути датованим не пізніше цього часу, тобто добою пізнього енеоліту. Не виключено, що деякі інші поховання у кам'яних скринях з курганів, наприклад, біля Симферопольського водосховища (кург. 4, пох. 9) можна віднести до цього ж часу (Столяр, Щепинский 1981, с. 39, рис. 1: І).

Можливість такого датування, зокрема, для поховань в орнаментованих скринях, підтвердили результати радіовуглецевого датування комплексу з Долинки на півночі Криму, де знайдено набір металевих знарядь «новосвободненського» типу (Ivanova, Rassmann 2014).

Була отримана радіовуглецева дата в лабораторії університету в м. Кіль з фрагменту дерев'яного руків'я, яке збереглося в отворі металеві сокири: KIA-28856, 4605 ± 35 BP, delta 13C — $25,89 \pm 0,10$, що дозволило датувати поховання періодом 3500—3330 рр. до н. е. Дослідники вважають, що отримана дата добре корелюється з датуванням майкопської культури, і можна вважати, що деякі поховання у кам'яних скринях можуть відноситися до доби пізнього енеоліту, до середини — другої половини IV тис., і хронологічно більш ранні, ніж ямна культура. Роблячи огляд впливів майкопської культури, дослідники вважають, що поховання з Долинки та серія інших поховань, є частиною широкого культурного явища, яке можна розглядати в Криму, як «провінційний» варіант майкопської культури (Ivanova, Rassmann 2014, S. 214—215, Abb. 8).

Таким чином, є певні підстави говорити про те, що у північному Криму ми фіксуємо пізньо-енеолітичні поховання животилівсько-вовчанського типу (Рассамакін, Евдокимов 2010b, рис. 10), але окремі поховання відомі в інших частинах Криму з'являються раніше, до прикладу в орнаментованих скринях «кемі-обинського» типу. Треба сказати також, що близькі дві

дати в Київській та Берлінській лабораторіях були отримані за зразками людських кісток для поховання в орнаментованій скрині біля хут. Шевченка (Шахтар) на Нікопольщині, кург. 29, пох. 3: Кі-13869, 4680 ± 90 BP та Bln-5777, 4542 ± 49 BP, $\delta^{13}C = -19,8$ ‰. Але з огляду на стратиграфію кургану та наявні дати для інших поховань, автор вважав їх сумнівними (Черных, Дараган 2014, с. 76—102; рис. 100—102; Рассемакин 2014). Існують ще дві дати для поховань в орнаментованих скринях, отриманих за зразками людських кісток в степовому Причорномор'ї, біля с. Томарине на Інгульці (кург. 14, пох. 5) (Рассемакин, Евдокимов 2010а) та с. Старі Біляри на Одещині (кург. 1, пох. 14) (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 98; Петренко 1991), відповідно: ОхА-22949, 4216 ± 28 BP, $\delta^{13}C = -17,89$ та Кі-11209, 4030 ± 80 BP¹¹. Ці дати відповідають стратиграфічному положенню поховань в курганах, а також добре корелюються з абсолютним датуванням ямної культури.

Висновки. Проблема виникнення та поширення обряду поховань у кам'яних, а у Криму також у дерев'яних скринях, та їхнього культурного визначення, не є питанням появи та поширення ямної культури, особливо, з точки зору прихильників її східного походження. В степовому Причорномор'ї за доби середнього енеоліту поява та розвиток різних культур мала особливий характер, починаючи з появи над похованнями культової монументальної архітектури у вигляді складних споруд, оточених ровами або кромлехами, насипами з використанням не тільки гумусу, а й глини. Тут же присутні і стовпові святилища. Очевидно, з розвитком цієї традиції за доби середнього енеоліту, з'являється і обряд поховань у кам'яних скринях, як показує згаданий вище приклад з Новопилипівки на р. Молочна. Саме в цей же час поширюється і культура добре заглажденої або лискованої плоскодонної, часто неорнаментованої кераміки, представленої у нижньому шарі Михайлівського поселення. Власне для дослідників 1960—70-х рр. саме така кераміка, вірніше, її технологічні характеристики, стали основою виділення пам'яток нижньомихайлівського типу, поєднавши їх з кемі-обинською культурою Криму, в основі виділення якої була також наявність неорнаментованої лискованої кераміки, відмінної від ямної. Більш широкий погляд на це надав В. М. Даниленко.

Але, в принципі, А. О. Щепинський мав підстави для виділення особливої групи пам'яток, названих ним кемі-обинською культурою, у гірському, передгірському та частково степовому Криму. Його помилкою було створення кемі-обинської культурно-історичної області за рахунок причорноморських пам'яток, що абсо-

лютно розмило сутність самої кримської культури. Крім того, існували і проблеми відносної хронології. Тому центр уваги з кемі-обинської культури поступово перейшов до вивчення феномену поховань в орнаментованих кам'яних скринях в контексті ямної культури, правда, залишаючи за ними назву «поховань кемі-обинського» типу.

Останні дослідження, зокрема і наявні радіовуглецеві дати, показують, що культура поховань у скринях формувалася у Криму в період пізнього енеоліту, і ямна культура до цього процесу відношення не мала. «Класичні» комплекси, особливо у дерев'яних скринях зі складними надмогильними спорудами, яскраво про це свідчать, як і наявний керамічний комплекс лискованої кераміки. Правда її походження відрізняється за часом від нижньомихайлівської, а витoki, як і поява «класичних» кемі-обинських споруд, як вважає донині частина дослідників, лежать в процесах, що відбувалися на Північному Кавказі в кінці розвитку майкопсько-новосвободненської культури і появи дольменної. Вони не могли формуватися в контексті ямної культурно-історичної області.

Подяка. Це дослідження проведене завдяки стипендії Німецького Археологічного Інституту і його Євразійського відділення (DAI, Eurasien Abteilung, Project: «Hügelgräber in den Steinkisten im nordpontischen Steppenraum (1. Hälfte des 3. Jts. V. Chr.). Was steht hinter der «Kemi-Oba Kultur»»).

Також моя подяка В. Б. Панковському за ілюстрації та О. В. Тубольцеву за карти, підготовлені в електронному вигляді.

ЛІТЕРАТУРА

Братченко, С. Н. 1996. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия)*. Луганск: ВУГУ, с. 32-57.

Буров, Г. М. 2007. Кемі-обинская культура — реальность или фантазия? *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 73-76.

Вязьмитина, М. И. 1952. *Отчет о раскопках в Аккермене. Аккермень I*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/7г.

Гаврилов, О. В. 1989. Про два варіанти кемі-обинської культури у Криму. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доповідей XX Республіканської конференції*. Київ: Наукова думка, с. 44-45.

Гаврилов, А. В. 1991. Курган епохи бронзи у села Донского в Крыму. В: Гаврилов, А. В. (ред.). *Проблемы археологии Северного Причерноморья (материалы юбилейной конференции, посвященной 100-летию основания Херсонского музея древностей)*. Херсон, с. 52-59.

Генинг, В. В. 1987. К вопросу о «кеми-обинских» погребениях степного Поднепровья. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 37-38.

11. Дата поховання в с. Томарине друкується вперше.

- Генинг, В. Ф. (ред.). 1978. *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.
- Даниленко, В. Н., 1969. *Неолит Украины*. Киев: Наукова думка.
- Даниленко В. Н. 1974. *Энеолит Украины*. Киев: Наукова думка.
- Дараган, М. Н., Полин, С. В., Свойский, Ю. М. 2001. Хронологическая последовательность мегалитических погребальных комплексов энеолита в кургане у пгт. Великая Александровка. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 13-98.
- Дергачев, В. А., Борзаяк, И. А., Манзура, И. В. 1989. *Рошканские курганы*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А., Сава, Е. Н. 2001—2002. Исследование курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка. *Stratum plus: Земля Триполиада*, с. 526-562.
- Довженко, Н. Д. 1993. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 2, с. 108-135.
- Евдокимов, Г. Л., Рассамкин, Ю. Я. 1988. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры на юге Украины*. Киев: Наукова думка, с. 79-92.
- Ковалева, И. Ф. 1991. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа). В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 69-88.
- Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е., Гаврилюк, Н. А. 1978. Раскопки курганов у с. Ковалевка. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 7-132.
- Ковпаненко, Г. Т., Фоменко, В. М. 1986. Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу. *Археологія*, 55, с. 10-25.
- Колотухин, В. А. *Отчет о работах Северо-Крымской экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/22.
- Колотухин, В. А. 2008. Курган № 1 у села Долинка и ящичные гробницы раннего бронзового века Крыма. В: Петрова, Э. Б. (ред.). *Херсонесский колокол: сборник научных статей, посвященный 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности В. Н. Даниленко*. Симферополь: Сонат, с. 223-235.
- Корпусова, В. Н. 1978. *Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/12.
- Котова, Н., Махортых, С., Джос, В., Радченко, С. 2020. Каменные погребальные сооружения эпохи энеолита — ранней бронзы в Северном Причерноморье. *Revista Arheologica*, XVI, 2, с. 31-49.
- Крилова, Л., 1971. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 роках. *Наш край*, 1, с. 18-31.
- Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: КП ОГТ.
- Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: АН УРСР.
- Лесков, А. М. 1961. *Раннетааврская культура в Горном Крыму (2-я половина IX — III века до н. э.)*. Автореферат канд. ист. наук. Москва.
- Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Лесков, О. М. 1967а. Нове в стародавній історії півдня України. *Український історичний журнал*, 12, с. 101-102.
- Лесков, А. М. 1967b. Работы Керченской экспедиции ИА АН УССР. *Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг.*, I, с. 30-35.
- Лесков, А. М. 1968. Керченская экспедиция в 1967 году. *Археологические исследования на Украине в 1967 году*, II, с. 3-7.
- Лесков, О. М. 1972. Деякі підсумки і перспективи археологічних досліджень на новобудовах півдня України. В: *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченій 50-річчю Академії Наук УРСР (Київ, 1968). Тези доповідей*. Київ: Наукова думка, с. 68-77.
- Лесков, А. М. 1972. *Новые сокровища курганов Украины*. Ленинград: Аврора.
- Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленинград: Наука.
- Марковин, В. И. 1987. Еще раз о племенах Западного Кавказа, их происхождении и о Северокавказской культурно-исторической общности. В: Пищелари, К. Н., Черных, Е. Н. (ред.). *Материалы первого симпозиума «Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла»*. Тбилиси: Мецниереба, с. 81-88.
- Махортих, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С., Радченко, С. Б. 2020. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 226-239. DOI: 10.37445/adiu.2020.04.18
- Мерперт, Н. Я. 1968. *Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — начало II тыс. до н. э.)*. Автореферат д-ра ист. наук. Москва.
- Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.
- Мунчаев, Р. М., Федоров-Давыдов, Г. А. 1959. Сессия отделения исторических наук пленума ИИМК АН СССР. *Советская археология*, 3, с. 272-276.
- Николаева, Н. А., Сафронов, В. А. 1974. Происхождение дольменной культуры Северо-Западного Кавказа. В: Бадер, О. Н. (ред.). *Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников*. Москва: Знание, с. 174-198.
- Олиферов, А. Н., Тимченко, З. В. 2005. *Реки и озера Крыма*. Симферополь: Доля.
- Онайко, Н. А. 1961. Сессия Отделения исторических наук и пленум Института Археологии АН СССР, посвященные итогам полевых исследований 1960 г. *Советская археология*, 4, с. 286-294.
- Петренко, В. Г. 1991. Курган бронзового века у с. Старые Беляры. В: Ванчугов, В., Загинайло, А. Г., Кушпир, В. Г., Петренко, В. Г. *Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 77-91.
- Петренко, В. Г., Тошев, Г. Н. 1990. Велико-Зиминовский курган бронзового века. В: Добровольский, А. О. (ред.). *Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древностей*. 1. Одесса: Запорожье, с. 71-86.
- Рассамкин, Ю. Я., 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.
- Рассамкин, Ю. Я. 1999. Степная культурная монументальная архитектура: в поисках истоков традиции. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранню середньовіччя). Матеріали міжнародної археологічної конференції*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 56-60.
- Рассамкин, Ю. Я., 2014. Абсолютная хронология погребений из кургана 29 у хут. Шевченко (Шахта).

В: Черных, Л. А., Дараган, М. Н. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлук — Соленая — Чертомлык*. Киев: О. Филук, с. 495-504.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2010а. Курган у с. Томарино с погребением в расписном каменном ящике. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 80-95.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2010b. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник*, 13—14, с. 7-29.

Столяр, А. Д., Щепинский, А. А. 1981. Курганы у Симферопольского водохранилища (часть II). В: Блиев, М. М. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Кавказа*. Орджоникидзе: Северо-Осетинский госуниверситет им. К. Л. Хетагурова, с. 34-50.

Субботин, Л. В. 1988. Мегалитическое погребение у с. Татарбунары. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 124-127.

Субботин, Л. В. 1995. Гробницы кеми-обинского типа Северо-Западного Причерноморья. *Российская археология*, 3, с. 193-197.

Субботин, Л. В., Черняков, И. Т., Ядвичук, В. И. 1976. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья (по материалам раскопок курганов у с. Великодолинское). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с. 186-201.

Телегін, Д. Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 4, с. 3-19.

Телегін, Д. Я. 1977. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины. *Советская археология*, 2, с. 5-19.

Телегін, Д. Я. 1993. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е. *Археологія*, 1, с. 15-23.

Тесленко, Д. Л. 2000. К вопросу о типологии каменных гробниц энеолита-раннего бронзового века степной Украины. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 9-10.

Тесленко, Д. Л. 2001. Проблема культурной принадлежности погребений в каменных гробницах энеолита-раннего бронзового века Степной Украины в отечественной историографии. В: Горбов, В. Н., Чемакина, О. В. (ред.). *Проблемы археологии и архитектуры*. 1, Донецк; Макеевка: Национальный союз писателей, с. 31-38.

Тесленко, Д. Л. 2002. К вопросу о территории распространения каменных гробниц энеолита-ранней бронзы степной Украины. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Тирасполь, с. 107-111.

Тесленко, Д. Л. 2004. Постмариупольские погребения в каменных гробницах. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы V международной научной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина*. Харьков, с. 14-16.

Тесленко, Д. Л. 2005. О постмариупольских / квинских погребениях в каменных гробницах. *Древности 2005*, с. 130-141.

Тесленко, Д. Л. 2007. Об эволюции мегалитических сооружений в Северном Причерноморье и Пиазовье (энеолит — ранний бронзовый век). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 76-85.

Тереножкин, А. И., Кубышев, А. И., Ильинская, В. А., Болдин, Я. И., Чередниченко, Н. Н., Шилов, Ю. А. 1973. *Отчет о работе Львовского отряда Херсонской археологической экспедиции 1973 года*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1973/10.

Тоцев, Г. Н. 2001. Новые курганные комплексы с каменными ящиками эпохи ранней бронзы в Крыму. *Донецкий археологический сборник*, 9, с. 182-199.

Тоцев, Г. Н. 2002. Погребальные комплексы с деревянными конструкциями эпохи ранней бронзы Крыма. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*. Тирасполь, с. 99-111.

Тоцев, Г. Н. 2004. К вопросу о кеми-обинской культуре. *Древности 2004*, с. 96-111.

Тоцев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗНУ.

Тоцев, Г. Н. 2010. О культурной принадлежности погребения № 3 кургана 1 (Курбан-Байрам) у с. Долинка. *Музейный вестник*, 10, с. 45-52.

Тоцев, Г. Н., Кашуба, М. Т. 2017. Кеми-Оба. К 60-летию открытия кургана и культуры раннего бронзового века. *Археологические вести*, 23, с. 336-344.

Черепанова, Е. Н. 1961. *Отчет об археологических раскопках кургана эпохи бронзы у с. Надежда Советского р-на Крымской области в 1961 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1961/58.

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Курганы Украины, 4. Киев: О. Филук.

Шапошникова, О. Г. 1970. Об одной группе керамики из верхнего слоя Михайловского поселения. *Советская археология*, 4, с. 181-183.

Шапошникова, О. Г. 1971. Памятники типу нижнего шара Михайлівки. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 250-258.

Шапошникова, О. Г. 1971. Ямна культура. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 263-281.

Шапошникова, О. Г. (ред.). 1977. *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка.

Шапошникова, О. Г. 1985. Памятники нижнемихайловского типа. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 324-331.

Шапошникова, О. Г. 1987а. Степные общности и культуры эпохи раннего металла в Северном Причерноморье. В: Пицхелаури, К. Н., Черных, Е. Н. (ред.). *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Материалы первого симпозиума «Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла»*. Тбилиси: Мецниереба, с. 134-145.

Шапошникова, О. Г. 1987б. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балускин, А. М. 1977. Курганный комплекс близ с. Старогороже-

- но. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.
- Шапошникова, О. Г., Балускин, А. М., Гребенников, Ю. С., Генинг, В. В., Довженко, Н. Д., Елисеев, В. Ф., Ключинцев, В. Н., Товкайло, Н. Т., Ребедаило, Г., Фоменко, В. Н. 1981. *Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/9.
- Шилов, Ю. А. 1981а. *Нижнее Поднепровье в середине III — середине II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса)*. Диссертация канд. ист. наук. Киев.
- Шилов, Ю. О. 1981b. Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III—II тис. до н. е. *Нариси з історії природознавства і техніки*, 27, с. 23-60.
- Шилов, Ю. А. 1982а. Календарная символика и хронология кемпи-обинских погребений из кургана № 1 у с. Староселье. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 29-38.
- Шилов, Ю. А. 1982b. *Нижнее Поднепровье в середине III — середине II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса)*. Автореферат канд. ист. наук. Киев.
- Шилов, Ю. А. 1988. «Грот быка» по материалам древнейших курганов. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры на юге Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-13.
- Шульц, П. Н., Столяр, А. Д. 1958. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 71, с. 53-64.
- Щепинский, А. А. 1957. *Отчет о раскопках длинного кургана «Кемпи-Оба» близ Белогорска в 1957 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/12г.
- Щепинский, А. А. 1961. Соляные изображения эпохи бронзы из Крыма. *Советская археология*, 2, с. 227-231.
- Щепинский, А. А. 1963. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. *Советская археология*, 3, с. 38-47.
- Щепинский, А. А. 1966. Культуры энеолита и бронзы в Крыму. *Советская археология*, 2, с. 10-23.
- Щепинський, А. О. 1971. Кемі-обинська культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 258-263.
- Щепинський, А. О. 1972. Кримська охоронно-археологічна експедиція 1969 року. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 36-39.
- Щепинский, А. А. 1973. *Энеолит Крыма*. Диссертация канд. ист. наук. Киев.
- Щепинский, А. А. 1975. *Энеолит Крыма*. Киев. Автореферат канд. ист. наук. Киев.
- Щепинский, А. А. 1977. Раковинные кучи на энеолитических стоянках Крыма. *Советская археология*, 1, с. 27-38.
- Щепинский, А. А. 1982. *Памятники кемпи-обинской культуры (свод археологических источников)*. НА ІА НАН України, планова тема № 69.
- Щепинский, А. А. 1985. Кемпи-обинская культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 331-336.
- Щепинский, А. А. 2002. *Памятники кемпи-обинской культуры (свод археологических источников)*. Запорожье: ЗГУ.
- Щепинский, А. А., Тоцев, Г. Н. 2001. Курганы «Кемпи-Оба». *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, IX, с. 50-86.
- Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье*. Симферополь: Крым.
- Формозов, А. А. 1966. *Памятники первобытного искусства на территории СССР*. Москва: Наука.
- Формозов, А. А., 1969. *Очерки по первобытному искусству: наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР*. Материалы и исследования по археологии СССР, 165, Москва: Наука.
- Häusler, A. 1964. Innenverzierte Steinkammergräber der Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 48, S. 59-82.
- Häusler, A. 1976. *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*. Berlin: Akademie.
- Häusler, A., Tošcevič, G. 2007 (2009). Neue Materialien zu den innenverzierten Steinkisten der frühen Bronzezeit auf der Halbinsel Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 91, S. 67-102.
- Ivanova, M., Rassmann, K. 2014. Das spätchalkolitische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.
- Kotova, N., Makhortykh, S., Szidat, S., Nielsen E. H., Radchenko, S., Tiner, W. 2023. New Discoveries of the Swiss-Ukrainian Expedition in the Western Azov Sea Region. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 376: From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Slawomir Kadrow, p. 175-185.
- Leskov, A. M. 1974. *Die Skytischen Kurgane. Die Erforschung der Hügelgräber Südrusslands*. Antike Welt, 5. Sondernummer.
- Popovici, S., Ciobanu, I. 2021. *Cercetări arheologice la Cimișlia*. Chisinau.
- Popovici, S., Kaiser, E. 2021. A burial mound in the town of Cimișlia in southern part of the Republic of Moldova: relative and absolute chronology of the burials. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), p. 270-279. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.16
- Popovici, S., Kovács, A. 2020. Complexe eneolitice de cult ale păstorilor timpurii din nordul și nord-vestul Mării Negre. *Studii de Preistorie*, 17, 2020, p. 79-109.
- Rassamakin, Yu. 2003. The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: Georghiu, D. (ed.). *Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies*. British Archaeological Reports. International Series, 1123. Oxford, p. 57-77.
- Rassamakin, Yu. Ya., 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M. (eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: University of Cambridge, p. 49-73.
- Rassamakin, Ju. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Rassamakin, Ju. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. *Ancestral Landscapes*, 61: Maison de l'Orient et la Méditerranée, p. 293-306.
- Rassamakin, Y. Y. 2021. Between the Don and the Danube: the Phenomenon of the Zhivotilovka-Volchanskoe Type Burials at the Turn of the Late Eneolithic and the Early Bronze Age in the Northern Black Sea Steppe. *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt*, 34: The Caucasus. Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in

the 4th and 3rd millennium BC. The Transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age, p. 195-210.

Szmyt, M. 2014. Fourth-Third Millennium BC Stone Cist Graves Between the Carpathians and Crimea. *Outline of Issues. Baltic-Pontic studies*, 19, p. 107-147.

Teslenko, D. 2004. Spatial distribution and the problem of cultural attribution of Steppe Ukraine burials in stone tombs. In: Smyntyna, O. V. (ed.). *The Use of Living Space in Prehistory. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*. British Archaeological Reports. International Series, 1224. Oxford, p. 123-128.

REFERENCES

Bratchenko, S. N. 1996. Do problemy ranniobronzovoi industrii Skhidnoi Evropy. In: Sanzharov, S. N. (red.). *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy (problemy izuchenii i pravovoi okhrany arkeologicheskoho nasledia)*. Lugansk: VUGU, s. 32-57.

Burov, G. M. 2007. Kemi-obinskaia kultura — realnost ili fantazii? *Materialy ta doslidzhennia z arkeologii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 73-76.

Viazmitina, M. I. 1952. *Otchet o raskopkakh v Akkermene. Akkermen I*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/7h.

Gavryliv, O. V. 1989. Pro dva varianty kemi-obynskoi kultury u Krymu. In: *Problemy istorii ta arkeologii davnioho naselennia Ukrainy RSR: tezy dopovidei XX Resublianskoi konferentsii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 44-45.

Gavrilov, A. V. 1991. Kurhan epokhi bronzы u sela Donskoho v Krymu. In: Gavrilov, A. V. (red.). *Problemy arkeologii Severnogo Prichernomoria (materyaly iubileinoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiu osnovaniia Khersonskoho muzeia drevnostei)*. Kherson, s. 52-59.

Gening, V. V. 1987. K voprosu o «kemi-obinskikh» pogrebeniiakh stepnogo Podneprov'ia. In: *Aktualnye problemy istoriko-arkeologicheskikh issledovaniy*. Kiev: Naukova dumka, s. 37-38.

Gening, V. F. (red.). 1978. *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Danylenko V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Daragan, M. N., Polin, S. V., Svoiskii, Yu. M. 2001. Khronologicheskaia posledovatelnost megaliticheskikh pogrebalnykh kompleksov eneolita v kurhanе u pgt. Velikaia Aleksandrovka. *Materialy po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prychernomoria*, 13, s. 13-98.

Dergachev, V. A., Borzhiak, Y. A., Manzura, Y. V. 1989. *Roshkansiye kurgany*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachev, V. A., Sava, E. N. 2001—2002. Issledovanie kurganov v okrestnostiakh sel Meren i Kirka. *Stratum plus: Zemlia Tripoliada*, s. 526-562.

Dovzhenko, N. D. 1993. Problemy doslidzhennia naidavnishykh mehalitychnykh pamiatok Ukrainy. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 2, s. 108-135.

Evdokimov, G. L., Rassamakin, Yu. Ya. 1988. Dva pozdneeneoliticheskikh mogilnika na iuge Khersonshchiny. In: Shaposhnykova, O. H. (red.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury na iuge Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 79-92.

Kovaleva, I. F. 1991. Pogrebeniia s maikopskim inventarem v Levoberezhze Dnepra (k vydeleniiu zhvytilovskogo kulturnogo tipa). In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkeologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 69-88.

Kovpanenko, G. T., Buniatian, E. P., Gavriiliuk, N. A. 1978. Raskopki kurganov u s. Kovalevka. In: Gening, V. F. (red.). *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-132.

Kovpanenko, G. T., Fomenko, V. M. 1986. Pokhovannia doby eneolitu — rannoi bronzы na pravoberezhzhii Pivdennoho Buhu. *Arkeologhiia*, 55, s. 10-25.

Kolotukhin, V. A. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/22.

Kolotukhin, V. A. 2008. Kurgan N 1 u sela Dolinka i iashchichnye grobnitsy rannego bronzovogo veka Kryma. In: Petrova, E. V. (ed.). *Khersonesskii kolokol: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letiu so dnia rozhdeniia I 50-letiu nauchnoi deiatelnosti V. N. Danilenko*. Simferopol: Sonat, s. 223-235.

Korpusova, V. N. 1978. *Otchet o raskopkakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/12.

Kotova, N., Makhortyk, S., Dzhos, V., Radchenko, S. 2020. Kamennye pogrebalnye sooruzheniia epokhi eneolita — rannei bronzы v Severnom Prichernomorie. *Revista Arheologica*, XVI, 2, s. 31-49.

Krylova, L. P. 1971. Arkheologichni rozkopky starodavnykh kurhaniv na Kryvorizhzhii v 1964—1966 rokakh. *Nash kraj*, 1, s. 18-31.

Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchynnykova, N. E. 2005. *Kurgany drevnykh skotovodov mezhdurechia Iuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: KP OGT.

Lahodovska, O. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: AN URSR.

Leskov, A. M. 1961. *Rannetavrskaiia kultura v Gornom Krymu (2-ia polovina IX — III veka do n. e.)*. Avtoreferat kand. ist. nauk. Moskva.

Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Leskov, O. M. 1967a. Nove v starodavniy istorii pivdnia Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, s. 101-102.

Leskov, A. M. 1967b. Raboty Kerchenskoi ekspeditsii IA AN USSR. *Arkeologicheskije issledovaniia na Ukraine v 1965—66 gg.*, I, s. 30-35.

Leskov, A. M. 1968. Kerchenskaia ekspeditsiia v 1967 godu. *Arkeologicheskije issledovaniia na Ukraine v 1967 godu*, II, s. 3-7.

Leskov, O. M. 1972. Deiaki pidsumky i perspektivy arkeologichnykh doslidzhen na novobudovakh pivdnia Ukrainy. In: *Materialy XIII konferentsii Instytutu arkeologii AN URSR, prysviachenii 50-richchiu Akademii Nauk URSR (Kyiv, 1968)*. Tezy dopovidei. Kyiv: Naukova dumka, s. 68-77.

Leskov, A. M. 1972. *Novye sokrovishcha kurganov Ukrainy*. Leningrad: Avrora.

Leskov, A. M. 1981. *Kurgany: nakhodki, problemy*. Leningrad: Nauka.

Markovin, V. I. 1987. Eshche raz o plemenakh Zapadnogo Kavkaza, ikh proiskhozhdenii i o Severokavkazskoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. In: Pitskhelauri, K. N., Chernykh, E. N. (red.). *Materialy pervogo sympoziuma «Kavkaz i Iuho-Vostochnaia Evropa v epokhu ranneho metallu»*. Tbilisi: Metsniereba, s. 81-88.

Makhortyk, S. V., Kotova, N. S., Dzhos, V. S., Radchenko, S. B. 2020. Novi pokhvalno-rytualni komplekсы doby rannoi bronzы poblyzu Kamianoi Mohyly. *Arkeologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), s. 226-239. DOI: 10.37445/adiu.2020.04.18

Merpert, N. Ia. 1968. *Drevneishaia istoriia naselennia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy (III — nachalo II tys. do n. e.)*. Avtoreferat d-ra ist. nauk. Moskva.

Merpert, N. Ia. 1974. *Drevneishye skotovody Volzhsko-Uralskoho mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Munchaev, R. M., Fedorov-Davydov, G. A. 1959. Sessiia otdeleniia istoricheskikh nauk plenuma IIMK AN SSSR. *Sovetskaia arkeologhiia*, 3, s. 272-276.

Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1974. Proiskhozhdenie dolmennoi kultury Severo-Zapadnogo Kavkaza. In: Bader, O. N. (red.). *Voprosy okhrany, klassifikatsii i ispolzovaniia arkeologicheskikh pamiatnikov*. Moskva: Znanie, s. 174-198.

Oliferov, A. N., Timchenko, Z. V. 2005. *Reki i ozera Kryma*. Simferopol: Dolia.

Onaiko, N. A. 1961. Sessiia Otdeleniia istoricheskikh nauk i plenum Instytutu Arkheologii AN SSSR, posviashchennye itoham polevykh issledovaniy 1960 g. *Sovetskaia arkeologhiia*, 4, s. 286-294.

Petrenko, V. G. 1991. Kurgan bronzovogo veka u s. Starye Beliary. In: Vanchuhov, V. P., Zahinailo, A. G., Kushnir, V. G., Petrenko, V. G. *Voronovka II. Poselenye pshchzdnego bronzovogo veka v Severo-Zapadnom Prychernomorie*. Kiev: Naukova dumka, s. 77-91.

Petrenko, V. G., Toshchev, H. G. 1990. Veliko-Ziminovskii kurgan bronzovogo veka. In: Dobrovolskii, A. O. (red.).

- Okhranye istoriko-arkheologicheskie issledovaniia na iugo-zapade Ukrainy. Vestnik Chernomorskoï assotsiatsii arkheolohiv i liubitelei drevnostei. 1. Odessa; Zaporozhie, s. 71-86.
- Rassamakin, Yu. Ia. 1990. Eneolitychni pokhovannia Pivnichno-Zakhidnoho Pryazovia. *Arkheolohiia*, 1, s. 64-74.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1999. Stepnaia kultovaia monumentalnaia arkhitektura: v poiskakh istokov traditsii. In: Kovaleva, I. F. (red.). *Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Ievrazii (vid kamianoho viku po rannie serednovichchia). Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii*. Dnipropetrovsk: DDU, s. 56-60.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2014. Absolutnaia khronolohiia pohrebenii iz kurgana 29 u khut. Shevchenko (Shakhta). In: Chernykh, L. A., Daragan, M. N. *Kurgany epokhi eneolita-bronzy mezhdurechia Bazavluk — Solenaia — Chertomlyk*. Kiev: O. Filiuk, s. 495-504.
- Rassamakin, Yu. Ia., Evdokymov, H. L. 2001. Новий eneolitycheskyi mohylnyk na r. Ynhulets u problema vydeleniia «poststohovskyykh» pohrebenii. *Arkheolohicheskyi almanakh*, 10, s. 71-86.
- Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2010a. Kurgan u s. Tomarino s pohrebeniem v raspisnom kamennom iashchike. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 80-95.
- Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2010b. Novyi pozdneeneolitycheskyi mohylnyk na iuhe Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovaniï stepnoho eneolita. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 7-29.
- Stoliar, A. D., Shchepinskii, A. A. 1981. Kurgany u Simferopolskogo vodokhranilishcha (chast II). In: Bliev, M. M. (red.). *Katakombnye kultury Severnogo Kavkaza*. Ordzhonikidze: Severo-Osetynskii gosuniversitet im. K. L. Khetahurova, s. 34-50.
- Subbotin, L. V. 1988. Megalitycheskoe pohrebenie u s. Tatarbunary. In: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 124-127.
- Subbotin, L. V. 1995. Grobnitsy kemi-obinskogo tipa Severo-Zapadnoho Prichernomoria. *Rossiiskaia arkheolohiia*, 3, s. 193-197.
- Subbotin, L. V., Cherniakov, I. T., Iadvichuk, V. Yi 1976. Nekotorye problemy drevneishei istorii Severo-Zapadnoho Prichernomoria (po materialam raskopok kurganov u s. Velikodolinskoe). *Materialy po arkheolohii Severnogo Prichernomoria*, 8, s. 186-201.
- Telegin, D. Ia. 1971. Eneolitychni stely i pamiatky nyzhnomykhailivskoho typu. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-19.
- Telegin, D. Ia. 1977. Ob absolutnom vozraste iamnoi kultury i nekotorye voprosy khronolohii eneolita iuha Ukrainy. *Sovetskaia arkheolohiia*, 2, s. 5-19.
- Telegin, D. Ia. 1993. Osnovni periody istorychnoho rozvytku naselennia terytorii Ukrainy u V — pershii polovyni IV tys. do n. e. *Arkheolohiia*, 1, s. 15-23.
- Teslenko, D. L. 2000. K voprosu o typologii kamennykh grobnits eneolita-rannego bronzovogo veka stepnoi Ukrainy. In: Kryzhytskii, S. D. (red.). *Arkheolohiia i drevniaia arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy i smezhnykh territorii*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, s. 9-10.
- Teslenko, D. L. 2001. Problema kulturnoi prinaladzhnosti pohrebenii v kamennykh grobnitsakh eneolita-rannego bronzovogo veka Stepnoi Ukrainy v otechestvennoi istoriografii. In: Horbov, V. N., Chemakina, O. V. (red.). *Problemy arkheolohii i arkhitektury*. 1. Donetsk; Makeevka: Natsionalnyi soïuz pisatelei, s. 31-38.
- Teslenko, D. L. 2002. K voprosu o territorii rasprostraneniia kamennykh grobnits eneolita-rannei bronzy stepnoi Ukrainy. In: Iarovoi, E. V. (red.). *Drevneishie obshchnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.)*. Tiraspol, s. 107-111.
- Teslenko, D. L. 2004. Postmariupolskie pohrebeniia v kamennykh grobnitsakh. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy V mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 350-letiiu g. Kharkova i 200-letiiu Kharkovskogo natsionalnogo universiteta im. V. N. Karazina*. Kharkov, s. 14-16.
- Teslenko, D. L. 2005. O postmariupolskikh / kvitianskikh pohrebeniakh v kamennykh grobnitsakh. *Drevnosty* 2005, s. 130-141.
- Teslenko, D. L. 2007. Ob evoliutsii megalitycheskikh sooruzhenii v Severnom Prichernomorie i Priazove (eneolit — rannii bronzovyi vek). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 76-85.
- Terenozhkin, A. I., Kubyshev, A. I., Ilinskaia, V. A., Boldin, Ia. I., Cherednichenko, N. N., Shilov, Iu. A. 1973. *Otchet o rabote Lvovskogo otriada Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1973 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/10.
- Toshchev, G. N. 2001. Novye kurgannye komplekсы s kamennymi iashchikami epokhi rannei bronzy v Krymu. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 9, s. 182-199.
- Toshchev, G. N. 2002. Pogrebalyne komplekсы s derevinnymi konstrukttsiiami epokhi rannei bronzy Kryma. In: Iarovoi, E. V. (ed.), *Severnoe Prichernomorie: ot eneolita k antichnosti*. Tyraspol, s. 99-111.
- Toshchev, G. N. 2004. K voprosu o kemi-obinskoi kulture. *Drevnosty* 2004, s. 96-111.
- Toshchev, G. N. 2007. *Krym v epokhu bronzy*. Zaporozhe: ZNU.
- Toshchev, G. N. 2010. O kulturnoi prinaladzhnosti pohrebeniia N 3 kurgana 1 (Kurban-Bairam) u s. Dolinka. *Muzeinyi visnyk*, 10, s. 45-52.
- Toshchev, G. N., Kashuba, V. T. 2017. Kemi-Oba. K 60-letiiu otkrytiia kurgana i kultury rahhego bronzovogo veka. *Arkheologicheskie vesti*, 23, s. 336-344.
- Cherepanova, E. N. 1961. *Otchet ob arkheolohycheskikh raskopkakh kurgana epokhi bronzy u s. Nadezhda Sovetskogo r-na Krymskoi oblasti v 1961 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/58.
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita—bronzy mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomlyk*. Kurgany Ukrainy, 4. Kyev: O. Filiuk.
- Shaposhnikova, O. G. 1970. Ob odnoi gruppe keramiki iz verkhnego sloia Mikhailovskogo poseleniia. *Sovetskaia arkheolohiia*, 4, s. 181-183.
- Shaposhnykova, O. G. 1971. Pamiatky typu nyzhniogo sharu Mykhailivky. In: Telegin, D. Ia. (red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 250-258.
- Shaposhnykova, O. G. 1971. Iamna kultura. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 263-281.
- Shaposhnikova, O. G. (red.). 1977. *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka.
- Shaposhnikova, O. G. 1985. Pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi SSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 324-331.
- Shaposhnikova, O. G. 1987a. Stepnye obshchnosti i kultury epokhi rannego metalla v Severnom Prichernomorie. In: Piskhelaury, K. N., Chernykh, E. N. (red.). *Kavkaz v sisteme paleometallicheskikh kultur Evrazii. Materialy pervogo simpoziuma «Kavkaziy Iugo-Vostochnaia Evropa v epokhu rannego metalla»*. Tbilisi: Metsniereba, s. 134-145.
- Shaposhnikova, O. G. 1987b. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepi iuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-16.
- Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi-rannei bronzy v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kurgannaia gruppa bliz s. Starogorozhenno. In: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-145.
- Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Hrebennikov, Iu. S., Gening, V. V., Dovzhenko, N. D., Eliseev, V. F., Kliushintsev, V. N., Tovkailo, N. T., Rebedailo, G. P., Fomenko, V. N. 1981. *Otchet o rabote Nykolaevskoi ekspeditsii za 1981 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/9.
- Shilov, Iu. A. 1981a. *Nyzhnee Podneprovie v seredine III — seredine II tys. do n. e. (issledovanie kulturno-istoricheskogo protsessa)*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. Kiev.
- Shylov, Iu. O. 1981b. Observatorii ta kalendari u kurhanakh Nyzhnogo Podniprovia III—II tys. do n. e. *Narysy z istorii pryrodnaustva i tekhniki*, 27, s. 23-60.
- Shilov, Iu. A. 1982a. Kalendarnaia simvolika i khronologiya kemi-obinskikh pohrebenii iz kurgana N 1 u s. Staroselie. In: Telegin, D. Ia. (red.). *Materialy po khronologii arkheolog-*

icheskih pamiatnikov Ukrainy. Kiev: Naukova dumka, s. 29-38.

Shilov, Iu. A. 1982b. *Nyzhnee Podneprove v seredine III — seredine II tys. do n. e. (issledovanie kulturno-istoricheskogo protsesa)*. Avtoreferat kand. ist. nauk. Kiev.

Shilov, Iu. A. 1988. «Grot byka» po materialam drevneishikh kurganov. In: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Novye pamiatniki iannoi kultury na iuge Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-13.

Shults, P. N., Stoliar, A. D. 1958. Kurgany epokhi bronzy v doline Salgira. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 71, s. 53-64.

Shchepinskii, A. A. 1957. *Otchet o raskopkakh dlynnogo kurgana «Kemi-Oba» bliz Belogorska v 1957 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/12g.

Shchepinskii, A. A. 1961. Soliarnye izobrazheniia epokhi bronzy iz Kryma. *Sovetskaia arkhologiiia*, 2, s. 227-231.

Shchepinskii, A. A. 1963. Pamiatniki iskusstva epokhi ranego metalla v Krymu. *Sovetskaia arkhologiiia*, 3, s. 38-47.

Shchepinskii, A. A. 1966. Kultury eneolita i bronzy v Krymu. *Sovetskaia arkhologiiia*, 2, s. 10-23.

Shchepynskiy, A. O. 1971. Kemi-obynska kultura. In: Tegin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 258-263.

Shchepynskiy, A. O. 1972. Krymska okhoronno-arkheolohichna ekspeditsiia 1969 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, s. 36-39.

Shchepinskii, A. A. 1973. *Eneolit Kryma*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. Kiev.

Shchepinskii, A. A. 1975. *Eneolit Kryma*. Avtoreferat kand. ist. nauk. Kiev.

Shchepinskii, A. A. 1977. Rakovynnye kuchi na eneoliticheskikh stoiankakh Kryma. *Sovetskaia arkhologiiia*, 1, s. 27-38.

Shchepinskii, A. A. 1982. *Pamiatniki kemi-obinskoi kultury (svod arkhelogicheskikh istochnikov)*. NA IA NAN Ukrainy, planova tema N 69.

Shchepinskii, A. A. 1985. Kemi-obinskaia kultura. In: Tegin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 331-336.

Shchepinskii, A. A. 2002. *Pamiatniki kemi-obinskoi kultury (svod arkhelogicheskikh istochnikov)*. Zaporozhe: ZGU.

Shchepinskii, A. A., Toshchev, G. N. 2001. Kurgan «Kemi-Oba». *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu*, IX, s. 50-86.

Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prisivashie*. Simferopol: Krym.

Formozov, A. A. 1966. *Pamiatniki pervobytnogo iskusstva na territorii SSSR*. Moskva: Nauka.

Formozov, A. A. 1969. *Ocherki po pervobytnomu iskusstvu: naskalnye izobrazheniia i kamennye izvaianiia epokhi kamnia i bronzy na territorii SSSR*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 165, Moskva: Nauka.

Häusler, A. 1964. Innenverzierte Steinkammergräber der Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 48, S. 59-82.

Häusler, A. 1976. *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*. Berlin: Akademie.

Häusler, A., Tošcev, G. 2007 (2009). Neue Materialien zu den innenverzierten Steinkisten der frühen Bronzezeit auf der Halbinsel Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 91, S. 67-102.

Ivanova, M., Rassamakin, K. 2014. Das späthalkolitische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.

Kotova, N., Makhortkyh, S., Szidat, S., Nielsen E. H., Radchenko, S., Tiner, W. 2023. New Discoveries of the Swiss-Ukrainian Expedition in the Western Azov Sea Region. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 376: From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Slawomir Kadrow, p. 175-185.

Leskov, A. M. 1974. *Die Skytischen Kurgane. Die Erforschung der Hügelgräber Südrusslands*. Antike Welt, 5. Sondernummer.

Popovici, S., Ciobanu, I. 2021. *Cercetări arheologice la Cimișlia*. Chisinau.

Popovici, S., Kaiser, E. 2021. A burial mound in the town of Cimișlia in southern part of the Republic of Moldova: rela-

tive and absolute chronology of the burials. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), p. 270-279. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.16

Popovici, S., Kovács, A. 2020. Complexe eneolitice de cult ale păstorilor timpurii din nordul și nord-vestul Mării Negre. *Studii de Preistorie*, 17, 2020, p. 79-109.

Rassamakin, Yu. 2003. The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: Georghiu, D. (ed.). *Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies*. British Archaeological Reports. International Series, 1123. Oxford, p. 57-77.

Rassamakin, Yu. Ya., 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M. (eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: University of Cambridge, p. 49-73.

Rassamakin, Ju. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Ju. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. *Ancestral Landscapes*, 61: Maison de l'Orient et la Méditerranée, p. 293-306.

Rassamakin, Y. Y. 2021. Between the Don and the Danube: the Phenomenon of the Zhivotilovka-Volchanskoe Type Burials at the Turn of the Late Eneolithic and the Early Bronze Age in the Northern Black Sea Steppe. *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt*, 34: The Caucasus. Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The Transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age, p. 195-210.

Szmyt, M. 2014. Fourth-Third Millennium BC Stone Cist Graves Between the Carpathians and Crimea. *Ay Outline of Issues. Baltic-Pontic studies*, 19, p. 107-147.

Teslenko, D. 2004. Spatial distribution and the problem of cultural attribution of Steppe Ukraine burials in stone tombs. In: Smyntyna, O. V. (ed.). *The Use of Living Space in Prehistory. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*. British Archaeological Reports. International Series, 1224. Oxford, p. 123-128.

Yu. Rassamakin

THE PHENOMENON OF THE EARLY BRONZE AGE BURIALS IN THE STONE AND WOODEN CISTS WITHIN THE NORTH PONTIC STEPPE AND CRIMEA: STATE OF THE STUDY AND TSSUES OF INTERPRETATION

This article deals with the history of research on the identification of the Eneolithic — Early Bronze Age Kemi-Oba culture of Crimea in the second half of the 1960s — the first half of the 1970s. The article examines various views on the cultural affiliation of this entity's sites already in the early stages of its taxonomic development as a component part of the nomenclature of the Eneolithic and Early Bronze Age cultures of the steppe Black Sea region and Crimea. More specifically, the study analyzes different views of A. O. Shchepinsky, O. M. Leskov, A. Häusler, V. O. Safronov and N. O. Nikolaeva, who determined the main directions in the study of this issue.

The Kemi-Oba culture was not initially identified as a culture of burials in ornamented stone and wooden

cists. Polished undecorated flat-bottomed pottery and monumental burial architecture with the usage of stone structures were considered for the important attributive elements of this culture. The Kemi-Oba kurgan served for a typical example characterizing the burial sites of this culture in Crimea.

Later studies of O. Shchepinsky, D. Ia. Telegin, O. G. Shaposhnikova, V. M. Danylenko combined the Crimean Kemi-Oba culture and the Lower Mykhailka type of the steppe Black Sea region into a single cultural entity, and attributed the cultural affiliation of a number of Yamna graves in kurgans of the steppe Black Sea region based on pottery styles. However, it is possible to identify a trend of the research refocusing towards exclusively the burials in stone cists of the Early Bronze Age since the end of the 1990s. Note that the term «cists of the Kemi-Oba type» was assigned for the latter irrespective to the presence or absence of ornamentation on their walls. Moreover, a number of experts started to consider cultural affiliation of such burials not only in the steppe Black Sea region, but also in Crimea, in the context of the Yamna entity. Therefore, the problem of studying the Kemi-Oba culture shifted to studying the phenomenon of burials in stone (and wooden in Crimea) cists and their cultural affiliation.

In this respect, the appearance of burials in stone cists in the steppe Black Sea region can now be attributed to the period of the Middle Eneolithic, the chrono-

logical horizon of the Chernavoda I culture — the Lower layer of Mykhailivka settlement (Novopylypivka, Akkermen I, kurgan 11, burial 14), and associated with the formation of the complex kurgan architecture. In Crimea, burials of the Zhyvotylivka-Vovchanske type of the Late or Final Eneolithic can be considered as a chronological marker. This is confirmed by the data on relative chronology, as well as the radiocarbon date obtained for the burial in the «Kurban-Bairam» kurgan. The formation of such complexes as 'Kemi-Oba' should be associated with the Maikop-Novosvobodnensky influences from the North-Western Caucasus. Yamna entity does not have any relation to this phenomenon neither in case of Crimea, nor in the case of steppe Black Sea region.

Keywords: the Copper Age and Early Bronze Age, Steppe Pontic Area, Crimea, Burials in the Stone and Wooden Cists, Iamna and Kemi-Oba Cultures.

Одержано 6.06.2025

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Yurii RASSAMAKIN, PhD, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8263-0193,

e-mail: yuri.rassamakin@gmail.com.